

**T. C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI**

Nevin MEMİŞ

**19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
EKONOMİK YAPI VE DIŞ TİCARET**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Alaattin KIZILTAN**

ERZURUM – 2008

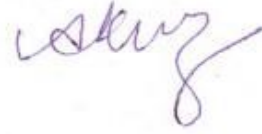
TEZ KABUL TUTANAĞI

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Bu çalışma, İktisat Anabilim Dalının İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Bilim Dalında, jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

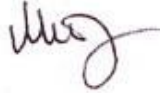
Doç. Dr. Alaattin KIZILTAN

Danışman / Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Ş. Mustafa ERSUNGUR

Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ

Jüri Üyesi

Yukarıdaki imzalar adı geçen öğretim üyelerine aittir. ... / ... / 2008.

Prof. Dr. Vahdettin BAŞCI

Enstitü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	III
ABSTRACT.....	IV
TEŞEKKÜR.....	V
TABLolar DİZİNİ.....	VI
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	VII

GİRİŞ.....	1
-------------------	----------

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 19. YÜZYIL ÖNCESİ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GENEL

BAKIŞ	4
1.1. Devlet Aygıtı ve Üretim İlişkileri	4
1.2. Osmanlı Ekonomisi	8
1.3. Ticaret.....	14

İKİNCİ BÖLÜM

2. 19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GENEL BAKIŞ..... 20

2.1. 19. Yüzyılda Siyasi Durum.....	20
2.1.1. Yeniçeri Ocağı, isyanlar, savaşlar ve ıslahatlar.....	22
2.1.2. 19. Yüzyıla damgasını vuran kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmaları.....	31
2.3. Nüfus	35
2.4. Ulaşım.....	42
2.5. Tarım	45
2.6. Sanayi	51

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA EKONOMİK YAPI

VE DIŞ TİCARET	55
3.1. Ekonomik Yapı	55
3.1.1. Yabancı sermaye	65

3.1.2. Dış borçlanma	69
3.1.3. Bankacılık sistemi	73
3.1.4. İş gücünün sektörlere göre dağılımı ve bazı ekonomik göstergeler	76
3.2. Dış Ticaret	87
3.2.1. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması	88
3.2.2. İhracat	90
3.2.3. İthalat	97
SONUÇ	106
KAYNAKLAR	110
ÖZGEÇMİŞ	115

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA EKONOMİK YAPI

ve

DIŞ TİCARET

Nevin MEMİŞ

Danışman: Doç. Dr. Alaattin KIZILTAN

2008 – SAYFA: 115

Jüri: Doç. Dr. Alaattin KIZILTAN

Yrd. Doç. Dr. Ş. Mustafa ERSUNGUR

Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ

Batı toplumlarında 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar varlığını ve etkisini sürdüren merkantilizm, uluslararası ticaretin gelişmesini ve ticaret sermayesinin güç kazanmasını sağlamıştır. 19. yüzyılda ise batıda merkantilist politikalar yerini, serbest ticaret ilkesi olan “laissez faire”e bırakmıştır. Liberal düzenlemeler gündeme oturmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Devletin piyasa mekanizmaları üzerinde oldukça sıkı bir denetim yetkisi vardı. Bu gibi uygulamalar, Osmanlı toplumunda, yoğun sermaye birikimini engellemiş, dolayısıyla da kapitalizmin gerektirdiği sınıflar arası mücadele bilinci ve dolayısıyla burjuvazi hiç oluşamamış, özel mülkiyet engellenmiştir. Sermaye birikimi, özel mülkiyet ve burjuva sınıfı da sanayileşmenin lokomotif olduğu için, İmparatorluk, sanayileşme sürecine girememiştir.

Bu çalışmada, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik yapı ve dış ticaret incelenmiştir. Bu kapsamda, öncelikle 19. yüzyıl öncesi yapı irdelenmiş, daha sonra da sırasıyla 19. yüzyıldaki sosyal yapı, ekonomik yapı ve dış ticaret ele alınmıştır.

Çalışma sonucunda, 19. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin sanayileşme sürecini tamamlayamadığı; ancak tamamlamış ülkelerin yarı sömürgesi halini aldığı gözlenmiştir. Yabancı sermaye, Osmanlı'da üretimi arttırmak/teşvik etmekten ziyade altyapı yatırımlarına yönelmiştir. Dönemin sonuna doğru iyice artan dış borçların ise mali yapıyı iyice zayıflatmış olduğu ve dış ticaret alanında da İmparatorluğun hammadde ihracatçısı ve mamul madde ithalatçısı konumuna düştüğü gözlenmiştir.

ABSTRACT

MASTER THESIS

ECONOMIC STRUCTURE and FOREIGN TRADE IN THE OTTOMAN
EMPIRE DURING 19th CENTURY

Nevin MEMİŞ

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Alaattin KIZILTAN

2008 – PAGE: 115

Jury: Assoc. Prof. Dr. Alaattin KIZILTAN

Asist. Prof. Dr. Ş. Mustafa ERSUNGUR

Asist. Prof. Dr. Gürsoy SOLMAZ

Mercantilism, which had maintain its existence and impact from the 16th Century to the beginning of the 19th century, had been ensured the development of international trade and made commercial capital stronger in the Western World. With the coming of 19th century, mercantilist policies were replaced by “laissez faire”s free trade principle.

During these periods, within the Ottoman Empire state had been holding a strict control over market mechanism. Such practices had prevented intensive capital accumulation, and so rise of the class conflict consciousness required by capitalism, development of bourgeoisie class in Ottoman Empire. Since capital accumulation, private property and bourgeoisie class are the locomotive forces of industrialization, Ottoman Empire was not be able to enter to the industrialization phase; due to the lack of fundamental elements.

In this study, Ottoman Empire’s economic structure and foreign trade is being analyzed. In this context, at the first chapters Ottoman Society’s pre-19th century structure is elaborated, an then Ottoman Empire’s political structure, social structure, economical structure and foreign trade is analyzed step by step.

At the end of the study, it is concluded that, Ottoman Empire could not complete its industrialization towards to the last decades of 19th century and became a semi-colony of completely industrialized countries. Foreign capital flowed into Ottoman Empire inclined toward to infrastructure investments rather than investments that would increase and encourage production. It is also detected that, towards to the end of this period highly increased foreign dept of the Empire weakened financial structure and in the realm of foreign trade the Empire became a manufactured goods importer and raw material exporter.

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hazırlanmasında değerli bilgi ve tecrübesini paylaşmaktan hiçbir zaman çekinmeyen hocam Sayın Doç. Dr. Alaattin KIZILTAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, bilgi ve tecrübelerini paylaşan hocam Sayın Yrd. Doç. Dr. Ş. Mustafa ERSUNGUR, Doç. Dr. Selim BAŞAR ve Savaş AKTUR'a ve Osmanlı tarihi konusundaki derin bilgi birikimini esirgemeyen, Atatürk Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi Sayın Yrd. Doç. Dr. Gürsoy SOLMAZ'a teşekkür ederim. Manevi ve maddi her türlü desteğiyle her zaman yanımda olan değerli aileme de teşekkürü bir borç bilirim.

TABLOLAR DİZİNİ

Tablo 1.1: Osmanlı Resmi Rakamlarına Göre İmparatorluğun Gelir ve Harcamaları,1701-1785.....	11
Tablo 2.1: Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfus.....	37
Tablo 2.2: 1884-1897 Yılları Arasında Nüfus Artışı	38
Tablo 2.3: Ülkelere Göre Nüfus Artışları	39
Tablo 2.4: Osmanlı Devletinde Okuma Yazma Bilmeyenlerin Sayısı, 1894/1895.....	41
Tablo 2.5: Başlıca Osmanlı Limanlarına Giren Tonaj, 1830-1913.....	43
Tablo 2.6: Osmanlı Devleti'nde Ekilip Biçilen Toprakların Alanı ve Tarım, 1894/1895.....	48
Tablo 2.7: 1874/1875 ve 1894/1895 Arası Yıllık Tahıl Üretiminin Tahmini Değeri.....	49
Tablo 3.1: Avrupa'da Nüfus Başına Gelirin Büyüme Oranları 1800-1913 (%)...58	
Tablo 3.2: Bütçelere Göre Gelir ve Harcamalar.....	64
Tablo 3.3: 1888 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı.....	68
Tablo 3.4: Osmanlı Dış Borçlanmasından Doğan Fon Akımları, 1854-1881.....	71
Tablo 3.5: Osmanlı Dış Borçlanmasından Doğan Fon Akımları, 1882-1899.....	72
Tablo 3.6/a: Bankaların Sermaye Rakamları.....	75
Tablo 3.6/b: Bankaların Mevduat Rakamları.....	75
Tablo 3.7: Gelir Getiren Bir İşe Sahip On Yaşın Üstündeki Kişilerin Sayısı ve Oranı, 1894/95.....	77
Tablo 3.8: Ticaret ve Sanayi (el sanatları) Alanlarında Çalışan Kişilerin Sayısı ve Oranı, 1894/1895.....	79
Tablo 3.9: Ticaret ve Tarım Alanları Dışındaki Meslek Sahibi Kişilerin Sayısı ve Oranı, 1894/95.....	80

Tablo 3.10: Bölgelere Göre Kişi Başına Düşen Brüt Yıllık Gelir, 1894/1895.....	82
Tablo 3.11 Bazı Ülkelerin Kalkınma Hızlarına Ait Yıllık Ortalamalar.....	83
Tablo 3.12: Tarihte 20. Yüzyıl Öncesi En Önemli Enflasyonlar.....	84
Tablo 3.13: Osmanlı Dönemi Fiyat Hareketleri 1469-1914.....	85
Tablo 3.14: Osmanlı Kuruşunun İngiliz Sterlini Karşısındaki Değeri 1830-1844.....	90
Tablo 3.15: Ülkelere Göre İhracat 1830-1902.....	92
Tablo 3.16: Ülkelere Göre Toplam İhracat Değeri ve Başlıca Malların Toplam İhracat İçindeki Payı.....	94
Tablo 3.17: Ülkelere Göre İthalat 1830-1902.....	98
Tablo 3.18: Ülkelere Göre Toplam İthalat Değeri ve Başlıca Malların Toplam İthalat İçindeki Payı.....	100
Tablo 3.19: Osmanlı Dış Ticareti, 1830-1900.....	103

ŞEKİLLER DİZİNİ

Şekil 1.1:1784 Dolaylarında Çeşitli Ülkelerin Osmanlı İhracatındaki Payları.....	18
--	----

GİRİŞ

Türkiye ekonomisinin günümüz koşulları hiç kuşkusuz tarihi kökenlerden beslenmekte, etkilenmektedir. İçinde bulunulan durumu daha iyi tahlil edebilmek için, tarihsel dinamiklere bakmak gerekir. Osmanlı İmparatorluğu, çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olup, kurum ve kuruluşları ile bu büyük yapıyı ayakta tutmak ve daha da ileri bir seviyeye taşımak için çabalamıştır.

Batı toplumlarında, 16. ve 17. yüzyıllarda görünen merkantilizm, 18. ve 19. yüzyıllara gelindiğinde büyük sermaye birikimine yol açarak burjuva toplumunun oluşmasına öncülük etmiştir. Merkantilizm, uluslararası ticaretin gelişmesini ve ticaret sermayesinin güç kazanmasını sağlamış; dolayısıyla da sınıf bilinci ve yoğun sermaye birikimi sanayileşmeyi hızlandırmış, kapitalizme yön vermiştir. 19. yüzyıl, dünya ölçeğinde serbest ticareti öngören “laissez faire” anlayışında kendisini bulmuştur.

Osmanlı'da ise, yüzlerce yıl süregelen lonca birlikleri ve narh sistemi (devletin piyasadaki fiyat kontrolü) yoğun sermaye birikimi ve akışını engellemiş; dolayısıyla da kapitalizmin lokomotifi olan işçi sınıfı ve burjuva sınıfının oluşumu en başta törpülenmiştir.

Tımar sistemi ile devlet, bir yandan vergi toplama, bir yandan da asker toplama işini sağlama alırken merkezi yapıyı da koruyarak, toprakta özel mülkiyeti engellemiştir. Sistemin kendine özgü yönleri olduğunu belirtmek gerekmektedir. Aslında bu sistemde, bireyler için toprak mülkiyeti söz konusu olmasa da zilyedlik mevcuttur. Tarımla zanaatin iç içe geçtiği toplumun üretim ilişkilerinde, kendi kendine yeterli üretim söz konusudur. Osmanlı üretim ilişkileri de Asya Tipi'ne yakın bir çizgi çizmekle beraber, kendine özgü yapıyı da bünyesinde barındırmaktadır.

Diğer yandan, üretim basamakları anlamında bürokratikleşmeden söz edilemeyeceğinden, kapitalist ilişkiler de tam anlamı ile mevcudiyet bulamamıştır. Siyasal güç, bütün güçlerin en tepesinde bir güç olunca, yani feodal hiyerarşi şebekesini ortadan kaldırınca klasik anlamında feodal ekonomi de yerleşememiştir. Feodal sistemdeki serf ile Osmanlılardaki reaya birbirinden farklıdır. S erf senyöre bağımlıdır, halbuki reaya kula ya da sipahiye bağımlı

değildir. Dolayısıyla sistem, feodalizm ya da kapitalizm olarak sınırlanmamış ve kendine özgü bir yapı oluşturmuştur.

18. yüzyıldan itibaren, aydınlanma düşüncesi ve sanayi devrimi gibi oluşumlar batıyı etkisi altına alınca, İmparatorluk da kendini revize etmek gereğini duydu. Özellikle 19. yüzyıla gelindiğinde artık, kurum ve kuruluşlar, bu mozaik görünümlü ve büyük topraklara sahip toplumu kaldıramaz hale gelmiştir. Aydınlanma düşüncesi, Fransız Devrimi gibi oluşumlar, milliyetçilik hareketlerini özendirmiş, dolayısıyla da kaçınılmaz toprak kayıpları başlamıştır. Bunun için İmparatorluk çeşitli ıslahatlara girişmişse de çok başarılı olamamıştır.

19. yüzyıl Osmanlı tarihi açısından oldukça kritik bir dönemeçtir. Bu yüzyılda Devlet, yoğun savaşlar yaşamış, ağır savaş kayıplarının yanı sıra bir de savaş tazminatları ödemeye mahkum olmuş, ülke içinde Sırp, Rum, Mısır, Ermeni vb. muhalif grupların isyanları görülmüş; kısacası 19. yüzyıl, savaş ve isyan ekonomisinin hüküm sürdüğü bir dönem olmuştur. Devlet, sürekli toprak kaybetmiştir.

Kapitalizmin ortaya çıkışında genel olarak iki öge göze çarpmaktadır: Sanayi malları üreten ülkeler ve bu üretime pazar olan ülkeler. 16. yüzyıl başlarından beri, Fransa'ya kayırma biçiminde sürekli olarak verilen "kapitülasyon" ayrıcalığıyla (imtiyazlarıyla) Osmanlı devleti, kapitalizmin ikinci ögesini meydana getirmekte gecikmemiştir. Bu imparatorluğun sınırları içine batı sanayi devriminin makine uygarlığı sızamamıştır; ama üretim mallarının sorgusuz sualsiz girmesinde bir sakınca görülmemiştir. Özellikle serbest ticaret antlaşmaları da ticari hayatı kötü yönde etkileyerek çöküşe hız kazandırmıştır. Bu antlaşmalarla gümrük duvarları alt üst edilmiş ve sanayinin gelişmesi engellenmiştir.

1854'teki ilk dış borçlanma ile başlayan yabancı sermaye girişi, daha sonra çeşitli alanlardaki dolaysız yatırımlarla devam etti. 19. yüzyılda merkez ülkelerinden sermaye ihracı, merkezde yatırımlara dönüştürülmeyen fonlara daha yüksek kar oranları arayışından kaynaklanıyordu. Dolayısıyla merkezden çevre ülkelere olan sermaye ihracı, üretimi arttırmak/teşvik etmekten ziyade, uluslararası ticaret akışkanlığını hızlandırmak güdüsüyle hareket etmiştir.

Dış ticaret alanındaki dönüşümler de merkez ülkelerin, hammadde ve pazar ihtiyaçları doğrultusunda, ticaret antlaşmaları ile gümrük duvarlarındaki Osmanlı aleyhine düzenlemelerle şekillenmiştir.

Bu tez çalışmasının birinci bölümünde, Osmanlı İmparatorluğu'nun kritik 19. yüzyılına gelmeden önceki dönemlerine ait, genel hatlarıyla, devlet, toplumsal tabakalaşma ve ekonomik ve mali yapıdan söz edilerek 19. yüzyıla hazırlayıcı bir amaç güdülmüştür. İkinci bölümde de, 19. yüzyıldaki genel yapı, siyaset, isyanlar, savaşlar, ıslahatlar, kapitülasyon ve ticaret antlaşmaları, nüfus, sanayi, tarım ve ulaşım yönünden; son olarak da 19. yüzyıla ait ekonomik/mali yapı, dış borçlanmalar, yabancı sermaye, bankacılık, enflasyon ve işsizlik ve dış ticaret de ithalat ve ihracat kalemleri ve tutarları açısından üçüncü bölümde irdelenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. 19. YÜZYIL ÖNCESİ OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GENEL BAKIŞ

1.1. Devlet Aygıtı ve Üretim İlişkileri

Osmanlı tarihini açıklayan bakış açılarının ve bunlardan kaynaklanan, tarihi dönemselleştirme çabalarının hemen hepsinde “devlet” aygıtı rol almaktadır. Burada yükselen ve gerileyen, genişleyen ve küçülen daima devlettir ve en önemlisi de devlet, toplumu olduğu kadar kendi aygıtını da modernleştirmekte başrol oynar.¹ Ne var ki tarihsel olarak “devlet” fenomeni, daima “devlet-dışı” oluşumları da beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğunda, özellikle de 19. yüzyıl öncesinde, orta sınıf ya da sivil toplum yapılanmaları devlet tarafından şiddetle bastırılmıştır. 19. yüzyıla kadar klasik Osmanlı yönetimi, bütün geleneksel imparatorluklar gibi demokrasiye uzaktı. Geleneksel devlette adalet ve iyi yönetim kavramı yönetilenlerin yönetime katılmasıyla ilgisiz bir içerik ve anlam taşırdı. Yönetici sadece yönetilenin can ve mal güvenliğini gözetmek zorundaydı. Yönetilen de yönetime karşı görevlerini vergi ve bazı ahvelde bedeni hizmet ile yerine getirecekti.²

Nitekim, çok geniş bir coğrafi alana yayılmış olan Osmanlı için, taşrada idari ve mali görevlerin yerine getirilmesinin oldukça zor olduğu söylenebilir. Bu nedenle klasik dönem Osmanlı İmparatorluğunda halk, vergilerin saptanıp toplanması gibi konularda merkezi hükümete yardım ediyordu.

Osmanlı'da toplumsal tabakalaşma kabaca, yöneten (askeri zümre) ve yönetilen (reaya) olarak belirlenmişti. Askeri zümre, kendilerine tımar kesiminden, hazineden veya vakıflardan gelir ayıran zümredir.³ Bu kesim, sosyal tabakalaşmada üst sırada yer alıyordu. Reaya ise, askeri zümre dışındaki üretici olan veya ticaretle uğraşan, vergi veren yerleşik veya yarı yerleşik halk kesimidir.

¹ Reşat Kasaba, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s. 128.

² İlber Ortaylı, **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2000, s. 12.

³ Ahmet Tabakoğlu, **Türk İktisat Tarihi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2000, s. 142.

Üretimi yapan ve devlete vergisini veren ise reaya kesimi idi. Reaya, üretimin artı değer denen parçasının karşılığını devlete vermeye mecburdu.⁴

Kural olarak ülkenin en zengini padişah, ikinci en zengini sadrazam olurdu. Ticaretle uğraşan insanlardan çok zenginleşen olduğu zaman da müsadere sistemi devreye girip mallarına devlet tarafından el koyulurdu. Yönetenlerin diğer bir ayrıcalıkları da vergiden muaf tutulmuş olmaları idi.⁵

Yönetilenler (reaya) ise üretimden sorumlu kesimdi. Aynı zamanda savaş işine de yardımcı olurlardı. Vergi, reayaya ait bir yükümlülüktü. Tarih çalışmalarıyla bilinen Akşin'e göre, Osmanlı devleti "platonik" bir devlet olduğu için, yönetenlerin, yönetilenlere göre daha müreffeh (gönençli) bir hayat yaşamaları asıldı. Devlet yönetilenler için değil, yönetenler içindi.⁶

Reaya sınıfı ise, lonca esnafları, tüccar ve sarraflar, köylüler ve göçebelerden oluşmaktaydı. Loncalar çok sıkı bir şekilde kurallara bağlı esnaf birlikleriydi. Osmanlı devleti loncaların büyüüp gelişmemesine dikkat ediyordu. Osmanlıların kapitalist sisteme uzak kalmalarının bir nedeni de lonca örgütlerinin bulunmasıydı. Lonca sisteminin büyük çaplı işlere olanak tanımaması dolayısıyla, tüccar ve sarraf kesimi oluşmuştu. Osmanlı şehirleri arasında ve uluslararası alanda daha kapsamlı faaliyet gösteren tüccar ve sarraflar, lonca sistemi dışında yer alıyordu. Ancak yukarıda da değinildiği üzere, devlet aygıtının politikası olarak, tüccar ve sarrafların büyük çaplı işler yapmalarına rağmen çok zenginleşmelerine de müsaade edilmezdi.⁷

İktisat çalışmalarıyla tanınan Berkes'e göre, Osmanlı İmparatorluğunun üretim biçimi ne feodal ne de kapitalist üretim biçimi idi. Feodal sistemi öncelikle tanımlamak gerekmektedir. Bu sistemin en önemli özelliği, üretimi piyasa için değil, mahalli tüketim ihtiyaçları ölçüsünde yapması, kapitalizme kıyasla daha geri, daha ilkel bir ekonomi olarak gözükmektedir. Tarihte tanınmış gerçek feodal düzeni ağalıktan ayıran nokta, köylü ile toprak-tutma sahibi arasındaki ekonomi ve güç ilişkisinin, bunların kendi aralarındaki ilişkilere de genişletilerek köylüden ayrı bir sınıf örgütü yaratılmasıdır. Siyasal örgütleniş, toprak malikliğinin

⁴ Niyazi Berkes, **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, Cilt: 1, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1972, s. 63.

⁵ Sina Akşin, **Ana Çizgileriyle Türkiye'nin Yakın Tarihi**, İmaj Yayınevi, Ankara, 1998, s. 9.

⁶ Akşin, Age., s. 9.

⁷ Tabakoğlu (**Türk İktisat ...**), ss. 140-165, Akşin, Age., ss. 7-9.

hukuksal bağlantılar şebekesi haline gelir. Asya’da ve Osmanlılarda olduğu gibi siyasal güç, bütün güçlerin en tepesinde bir güç olunca, yani feodal hiyerarşi şebekesini ortadan kaldırıncaya kadar klasik anlamında feodal ekonomiye hakim olur. Feodal sistemdeki serf ile Osmanlılardaki reaya birbirinden farklıdır. S erf senyöre bağımlıdır, halbuki reaya kula ya da sipahiye bağımlı değildir.⁸ Dolayısıyla Osmanlı üretim biçimi feodalizm olarak tanımlanamaz.

Tanınmış Alman iktisatçı Weber’e göre, bugünkü kapitalist ekonomik düzen, bireylerin içine doğdukları ve yalnız bireylere, içinde yaşamaları gereken ve değişmez bir barınak sağlayan uçsuz bucaksız bir evrendir. Bu sistemde bireyler, alış veriş ilişkileri içinde oldukları sürece sistem, onları ticari ilişkilerin kurallarına uymaya zorlar.⁹ Max Weber, hem sosyolojik hem de siyasi yazılarında, bürokratik rasyonalitenin ilerlemesini kapitalizmin büyümesinin kaçınılmaz bir bileşeni olarak görüyordu. Modern toplum düzeninin, yine tanınmış iktisatçı Karl Marx’ın, kapitalist üretimdeki sınıf sisteminin karakterine bağladığı, “yabancılaştırıcı” etkileri aslında bürokratikleşmeden türüyorlardı.¹⁰ Weber’in anlayışına göre, bir toplumda bireyler, bürokratikleşmenin getirdiği iş uzmanlaşmasına tabi kılındıkları takdirde üretim süreçlerine ve üretilen ürünlere yabancılaşma başlar, üretim seri hale gelir ve söz konusu toplumda kapitalist ilişkiler yumağından söz edilir.

Timur’a göre, batılı iktisatçılar, kapitalist üretimi “kapital”le açıklamışlar; fakat bizzat kapitalin (Marx’ın alaylı bir biçimde dediği gibi bu “ilkel günah”ın) nasıl ortaya çıktığını araştırmak gereğini duymamışlardır. Osmanlı devletinin geri kalışı, yine Timur’a göre, iktisadi yönüyle, kapitalist ekonomiye geçememek şeklinde ortaya çıkmıştı. Batıda feodalizmden kapitalizme geçiş, gerek iç faktörlerin, gerekse bazı dış faktörlerin etkisiyle gerçekleşmiştir.¹¹

Tanınmış iktisatçı Dinler’e göre ise kapitalizm, üretim ve tüketim mallarında sınırsız mülkiyet hakkının tanındığı, bireylerin diledikleri konuda serbestçe mukavele yapabilecekleri bir sistemdir. Düzenin esası, toplumda kendi

⁸ Berkes, Age., s. 25.

⁹ Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, çev: Zeynep Gürata, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1999, s. 47.

¹⁰ Anthony Giddens, **Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori**, çev: Tuncay Bircan, Metis Yayınları, İstanbul, 2000, ss. 63-88.

¹¹ Taner Timur, **Osmanlı Çalışmaları İlkel Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, İmge Kitabevi, Ankara, 1998, s. 42.

çıkarlarını en yüksek düzeye çıkaracak biçimde hareket eden bireylerin ve firmaların aldıkları kararlarla, toplum yararının da en üst düzeye çıkacağıdır.¹²

Osmanlılarda ise üretim basamakları anlamında bürokratikleşmeden söz edilemeyeceği için devletin, kapitalizme de mevcudiyet kazandıramamış olduğu dile getirilebilir. Osmanlı toplumsal düzeninde, ticari faaliyetlere önem verilmesine rağmen, hiçbir dönemde kapitalist iktisadi siyasetin tam olarak uygulanmadığı; en azından özel mülkiyet kavramı gelişmediği, toprağın devlet mülkiyetinde olduğu söylenebilir.

İktisat tarihi çalışmalarıyla bilinen Tabakoğlu'na göre tımar sistemi, klasik Osmanlı ekonomisinde zirai faaliyetlerin ve toprağın hukuki çerçevesini oluşturmaktaydı. Dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin temel taşı tımar sistemi oluşturur. Sistem, tamamıyla devlet mülkiyetinde olan toprağın, yalnızca kullanım hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesi esasına dayanmakta idi. Sipahiler de toprağın kullanılıp işletilmesini devlet adına düzenliyor ve reayadan vergileri tahsil ediyordu. Sipahilerden, kendi çalışanlarını, atlarını ve ordularını yetiştirmeleri bekleniyordu. Denetleme işini de kadılar yapıyordu. Toprağı üç yıl üst üste işlemeyen köylülerin elinden bu toprakları alınıp bir başkasına devredilirdi. Yönetilenler sınıfına dahil olmamakla birlikte tımarlı sipahiler, denetim ve devlete asker sağlamak açısından oldukça etkiliydiler.¹³ Sipahiler de, savaşta gösterdikleri yararlılıklara mükafat olmak üzere vergi vermezler ve dirlik olarak kendilerine tahsis edilen ve köylüler tarafından ekilen, biçilen tımar ve zeametın öşürlerini alırlardı.¹⁴

Berkes'e göre böyle bir devlet, kendi hazinesi için tarımsal üretimi kontrolü altına alınca, seferleri için ordusuna malzeme ve teçhizat sağlamak için zanaat piyasasına hakim olunca, cami, medrese, han, hamam, çeşme, köprü, su yolu, tersane, liman, gemi, yelken, çadır, kılıç, zırh gibi zanaat işlerinin üretimi piyasasına girince, mücevherat, altın, gümüş, değerli taşlar, ipekli, kürk ve daha bir çok lüks giyimin ve süslenme eşyasının en büyük ve tek müşterisi olunca, kısaca hem tarım hem şehir ekonomisini kendine bağımlı hale getirirse, hatta bu

¹² Zeynel Dinler, **İktisada Giriş**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2004, s. 33.

¹³ Tabakoğlu (**Türk İktisat ...**), ss. 198-210.

¹⁴ Ziya Karamursal, **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1989, s. 1.

ekonomilerin piyasasının tek-el yönleyicisi olursa orada ne feodal ekonomiden, ne de serbest piyasa mekanizmasına göre işleyen emtia üretimi kapitalizminden söz etmek mümkün olur.¹⁵

Dolayısıyla Berkes'e göre, Osmanlı sisteminde, 19. yüzyıl öncesinde, Avrupa'daki 14. yüzyıldan önceki yüzyıllarda olduğu gibi siyasi anlamda feodalizm yok; ekonomik anlamda feodal üretim biçimi ise kısmen var, kısmen yok. Kısmen var olduğu kesimlerde "tüketim için üretim yapan" kapalı bir ekonomi devam ediyordu. Fakat kısmen yok olduğu kesimlerde devlet için emtia üretimi yapan şehir ekonomisini, nakdi ve ayni gelirleri ve harcamalarıyla devlet hazinesi yolu ile finanse eden bir ekonomi vardır. Fakat bu emtia ekonomisi "kapitalist ekonomi" olmaktan çok uzaktır; kapitalist ekonomi olmaya doğru her eğilimi burada devlet, daha tomurcukta iken budamaktadır.¹⁶ Kişilerin servetlerine "müsadere" yoluyla el koyulması, hiç kimsenin sadrazamdan daha zengin duruma gelmesine müsaade edilmemesi, narh sistemi (fiyat tespiti) gibi önlemlerle kapitalizmin yerleşmesi engellenmiş olabilir.

Dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik üretim biçiminin, kendine özgü yönleri olan, tam olarak feodal ya da kapitalist olarak tanımlanamayacak bir sistem olduğunu kabul etmek ve kendine özgü bu yapıyı detayları ile incelemek gerekmektedir.

1.2. Osmanlı Ekonomisi

Tabakoğlu'na göre gelenekçilik, klasik dönem Osmanlı iktisadi yapısını da belirleyen önemli unsurlardan olmuştur. Adalet ideali, sistemde çıkış noktası olarak ele alınıyordu. Merkezi-üniter devletin varlığını sürdürebilmesi için gerekli gelirlerini artırma politikası adalete dayanmaktaydı. Bu adalet anlayışı da farkında olmadan sosyal refah devleti yönünü ortaya çıkarmıştı. Dolayısıyla Osmanlı kültür ve iktisat sistemi, talep yönlü değil arz yönlü idi.¹⁷ Kapitalist sistemde olduğu gibi ekonominin ekonomi için değil de, insan için olduğu düşüncesinin hüküm sürdüğü söylenebilir.

¹⁵ Berkes, Age., s. 37.

¹⁶ Berkes, Age., ss. 38-39.

¹⁷ Tabakoğlu (*Türk İktisat ...*), s. 132.

İnalcık’a göre, kapitalizmin ve batı dünyasının temel taşı olan burjuva sınıfı Osmanlı toplumunda hiç oluşmamıştı. Osmanlı’yı farklı kılan da bu tabakanın yokluğu idi. Burjuvazinin yerine Osmanlı ekonomisini ahi zihniyeti şekillendirmişti. Devletin, kapitalist gelişmenin dışında kalmasının en önemli nedeni de, söz konusu burjuva sınıfının ve dolayısıyla büyük ölçekli servetlerin hiç olmamasıdır. Osmanlı yönetici seçkinleri ticarete karşı hiçbir şekilde düşmanca hatta ilgisiz bir tavır içinde değillerdi. Ülkede, bir taraftan ticaret ve zanaatlar, hükümetin ve siyasal faaliyetin kesinlikle dışında tutulacak olan tabi nüfusun kendi alanı olarak görülürken, bir taraftan da pratik bir hareketlilik vardı. Ancak en büyük tüccarlar bile zenginlik açısından siyaset sınıfının sancakbeyi gibi orta düzeydeki bir üyesiyle yarışamazdı.¹⁸

Bu yapı, devlet tarafından belirlenen fiyatlar (narh) ve hükümdarın para üzerindeki kontrolü neticesinde oluşturulmuştur. Bu iki mekanizma, devletin gelirlerini arttırmak ve toplanan vergilerin satın alma gücünü yükseltmek için kullanılabilmekteydi. Narh, bir mal veya hizmet için resmi makamların tespit ettiği fiyatlara denmektedir. Günümüzde ekmek, et, şeker, tekel maddeleri, petrol gibi bazı tüketim mallarına narh konduğu halde, Osmanlı Devleti’nde her türlü mal ve hizmet narha tabi olmuştur. Amaç, haksız rekabeti önleyerek haksız kazancın önüne geçmek ve tüketiciyi de korumaktır.

Çok geniş topraklar üzerinde kurulu Osmanlı devletinin maliyesi, esnek bir yapı arz etmekteydi. Devletin mali teşkilatı tımar sistemi, merkez maliyesi ve vakıflar olarak ele alınabilir. Tımar sistemi, devletin “araziye miriye” denilen ve yasal olarak tamamen kendisine ait olan toprağın bir kısmının yıllık gelirinin yine bir kısmını hizmet karşılığında reaya tahsis etmesidir. Bu tımar topraklarını eken reaya, tımar ve zeamet sahiplerine emlak vergisini ve öşür vergisini verirdi.¹⁹ Sistemde amaç, toprağı sürekli işler kılmak ve düzenli vergi toplamaktır. Reaya statüsünde olan ayanlar, 19. yüzyıla gelmeden büyük bir güç elde etmiş olmalılar. Dolayısıyla da Osmanlı ekonomisinin temel özelliklerinden birisi olan zirai

¹⁸ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1500-1914**, Cilt: 2, Eren Yayınları, İstanbul, 2006, s. 669.

¹⁹ Joseph Von Hammer, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: 2, Çev: Mehmet Ata, Bugünkü Dile Özetleyen: Abdülkadir Karahan, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1990, s. 97.

topraklarda devlet mülkiyeti zedelenmeye başladı. Tımar toprakları ayanların eline yasa dışı yollardan yavaş yavaş geçiyor ve özel mülkiyet ortaya çıkıyordu.

Aile vakıfları XVII. yüzyıldan itibaren çoğalmaya başladı. Vergiden muaf aile vakıflarının çoğalmaya başlaması, hazine için muazzam bir gelir kaybı oluşturan bir başka atrofi türünün ortaya çıkmasına yol açtı. Kırsal alanda ekilebilir arazinin bir bölümü vakıf haline getirilip hazineden koparılmıştı.²⁰ XVIII. yüzyılda vakıf kurucularının %80-90'ının askeri zümre mensuplarını, %10-20 kadarının ise reaya olduğu görülmektedir.²¹

Ekonomik ve mali açıdan devlet olayına bakıldığında, bütçe kavramı ile karşılaşılır. Bütçe, devletin, genellikle bir mali yılını kapsayan, belirli bir dönem içindeki gelir ve giderlerin tahminini yansıtan ve bu gelirlerin tahsiline, giderlerin ödenmesine izin veren bir kanun veya tasarruf olarak tanımlanır. Şener'e göre, bütçeden, eğer devlete ait bir yıllık gelir ve gider hesaplarının bir arada gösterilmesi kastediliyorsa, Tanzimat öncesinde hatta daha önceki yüzyıllarda, Osmanlı bütçelerinin bulunmadığını söylemek mümkün değildir. Ancak önceki dönemlerde bütçeler, daha çok yıl sonu kesin gelir ve gider hesaplarını göstermekte; yoksa bunların ifasına izin ve yetki veren hukuki bir metin niteliği arz etmemektedir. Dolayısıyla 19. yüzyıl Tanzimat döneminde hukuki izin ve yetki anlamında bütçe çalışmaları başlamıştır.²²

Osmanlı bütçesindeki gelir kaynakları mukataa, cizye ve avarız gelirleri olarak tasnif edilebilir. Mukataa, hazinenin gelir kaynaklarından biri idi. Devlete ait bir arazi veya gelirin bir bedel karşılığında kiraya verilmesi veya geçici olarak devredilmesi şeklinde yürütülüyordu. Devlete gelir getiren kaynakları kiralayanlara ise mültezim ismi veriliyordu. Mukataanın önemine göre, mültezim, bir şahıs olabileceği gibi, bir ortaklık da olabilmekte veya birkaç mukataa topluca bir mültezime verilebilmekteydi. Mukataaları günümüz yaklaşımıyla (genellikle özel teşebbüs tarafından işletilen) Kamu İktisadi Teşebbüsleri olarak görmek mümkündür.²³ Maliyenin, temel dayanağını teşkil eden vergi, genel anlamda iki kısma ayrılıyordu. Bunlardan biri tamamıyla dini boyutu olan “Şer’i Vergiler”dir.

²⁰ İncalcık (**Osmanlı İmparatorluğu’nun...**), s. 835.

²¹ Tabakoğlu (**Türk İktisat ...**), s. 212.

²² Abdüllatif Şener, **Sona Doğru Osmanlı**, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2007, ss. 3-6.

²³ Tabakoğlu (**Türk İktisat ...**), s. 185

İkincisi de mali sıkıntılar yüzünden konan “Örfi Vergiler”dir. Şer’i Vergiler, zekat, haraç, öşür, cizye, gümrük vergisi gibi kalemlerden oluşuyordu. Cizye vergisi, İslam devletlerinde gayrimüslim yetişkin erkek nüfustan alınan Şer’i vergilerdendir. Devletin en önemli gelir kaynaklarından birisini oluşturmuştur. Örfi Vergiler ise, avarız gibi, sürekli savaş ortamında olan İmparatorluk için savaş masraflarını finanse edebilmek amacıyla zaman zaman konuluyordu. Ancak durmaksızın devam eden savaşlar bu vergilerin de sürekli hale gelmesine yol açmıştı. Zaman, ihtiyaç ve şartlar çeşitli vergi kalemlerinde artışlara da vesile olmuştu.²⁴

19. yüzyılı tahlil etmeden önce, bir önceki yüzyıla ait bütçe rakamlarına bakmak faydalı olacaktır. En azından 19. yüzyıl Osmanlı ekonomik ve mali yapısını değerlendirirken göz önüne alınması gerekmektedir. Bu amaçla, tablo 1.1.’de, 1701 ve 1785 yılları arasındaki gelir ve gider tutarları gösterilmiştir.

Tablo 1.1: Osmanlı resmi makamlarına göre İmparatorluğun gelir ve harcamaları, 1701-1785 (kuruş olarak)

Yıllar	Gelirler	Harcamalar
1701/1702	9.852.728	10.094.824
1704/1705	10.451.135	10.847.892,5
1710/1711	10.840.971,5	8.339.041
1746	12.857.190	9.278.000
1748	13.741.281,5	14.255.470
1761/1762	14.514.288,5	14.064.788,5
1784	14.488.382,5	15.808.250
1785	14.809.666,5	18.693.336,5

Kaynak: İnalçık (Osmanlı İmparatorluğu’nun...), s. 841.²⁵

Tablodan da anlaşılacağı üzere, Osmanlı bütçesi yalnızca 1710/1711, 1746 ve 1761/1762 yıllarında fazla vermiştir. Giderlerin çoğunlukla gelirlerden fazla olduğu görülmektedir. Çoğunlukla da denk bütçe sağlanmaya çalışılmış olduğu

²⁴ Ziya Kazıcı, **Osmanlı’da Vergi Sistemi**, Bilge Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 193.

²⁵ İnalçık, Mehmet Genç, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaş”, Yapıt, *Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, 1984, 49(4), 51-61, s. 86.’dan aktarmıştır.

söylenbilir. Gelir ve harcamalar arasında çok fazla fark yoktur. Ancak dönem, ağır savaşların yaşandığı ve İmparatorluğun ağır savaş tazminatları ödediği, toprak kayıpları sonucu vergi gelirlerinin düştüğü bir dönemdir. Harcamaların en fazla arttığı yıl 1785'tir. Söz konusu döneme bakıldığında, 1774 yılında, Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmış olduğu görülüyor. Bu antlaşmanın Osmanlı hükümetini, imkanlarını oldukça aşan taleplerle karşı karşıya bırakmış olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti, savaş tazminatı olarak üç senede ve üç taksitte, Rusya'ya on beş bin kese akçe verecektir. Karadeniz, Akdeniz, Tuna nehri dahi Rus ticaret gemilerine açılacaktır.²⁶ Ayrıca ağır savaş ve antlaşma koşulları dışında, bu dönemde Lale devri ıslahatları gibi yenilik hareketlerinin de harcamaları arttırıcı yönde bir etkisi olduğu söylenebilir.

Harcamaların devlet gelirlerini aştığı durumlarda ise devlet tahvili gibi borçlanmalar yoluna gidilmiştir. Hazine görevlileri, ihtiyaç hallerinde hükümete para bulmaya yarayan devlet tahvili oluşturmuştur. Askeri sınıf çalışanlarının da maaşlarının bir kısmı içeride tutularak bir şekilde borçlanma yoluna gidilmiştir.²⁷

Osmanlı para düzenin özelliklerine de değinmek gerekmektedir. Yeni dünyanın keşfinden sonra İspanyollar Aztek, Maya, İnka imparatorluklarına son verip ellerindeki altın ve gümüşü yağmaladılar. Böylece İspanya vasıtasıyla Avrupa'ya ve ardından bütün kıtalara, eskisine oranla daha çok altın ve gümüş para girdi. Para miktarının büyük ölçüde artması genellikle her yerde ülke iktisadiyatlarında eskiye göre parasallaşmanın artışı ve fiyatların yükselmesine yol açtı.²⁸ Osmanlı para sistemi madeni para esasına dayanmaktaydı. Bu sistemin dayanağını "akçe" adı verilen gümüş para oluşturmaktaydı. Kuruluştan ilk altın paranın darbedildiği 1479 yılına kadar olan devrede sadece akçeden oluşan tek bir gümüş paranın tedavül etmesi nedeniyle bu devreye "monometalist" dönemi adı verilmektedir. İlk kez Fatih döneminde bastırılan altın para ile çift metal sistemine (bimetalizm) geçilmiştir. 1688 yılına kadar mankur ve pul adı verilen bakır paraların tedavüle çıkarılmasıyla üçlü metal düzenine (trimetalizm) geçilmişse de

²⁶Necdet Kırdağ, **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, Döler Neşriyat, İstanbul, 1981, s. 157.

²⁷ İnalçık (**Osmanlı İmparatorluğu'nun...**), s. 839.

²⁸ Akşin, Age., s. 10.

yaygın suistimal nedeniyle üç sene sonra bu paralar tedavülden kaldırılmış tekrar ikili maden sistemine dönülmüştür.²⁹

15. yüzyıldan sonra, merkezi hükümet tüm bir imparatorluk için tek bir para düzenini kabul ettirememiştir. Farklı türlerde Osmanlı sikkeleri Kırım ve Balkanlardan Irak, Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'ya kadar farklı bölgelerde dolaşımdaydı. 16. yüzyıl erken ve orta bölümleri parasal açıdan daha istikrarlı dönemler olmasına rağmen; 17. yüzyılda paranın aniden tağşişine/değerden düşürülmesine ve özellikle eyaletlerde Osmanlı sikkесinin kaybolmasına şahit olunmuştur. Maddi güç gerektiren savaşlar silsilesi 17. yüzyılın sonlarına doğru esmeye başladığında, devlet Osmanlı kuruşu olarak adlandırılan yeni bir hesap birimi etrafında yeni bir düzen kurmaya çalıştı. Bu sistemde 1 kuruş 40 paraya veya 120 akçeye eşitti. Kuruş, 1760'ların sonlarından başlayarak da hızla değer kaybetti.³⁰ Tağşişler, kısa dönemde devlete gelir sağlayan önemli bir maliye politikası aracı olarak değerlendirilebilir. Tağşiş sisteminde devlet, piyasada tedavül eden madeni paraları topluyor, bunların içindeki kıymetli maden miktarını azaltarak yeniden piyasaya sürüyordu. Böyle yapılıncaya ortaya çıkan fark hazineye aktarılıyordu.³¹ Bu vesileyle ödemelerinin daha büyük kısmını gerçekleştiriyordu. Bu iktisadi politika aracını, günümüzde Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'nın kağıt para basmasına benzetmek mümkündür. Nasıl ki piyasadaki fazla likidite, günümüz koşullarında enflasyon tetikleyicisi olarak görülmekte ise; Osmanlı dönemindeki tağşişlerin de uzun dönemde enflasyona neden olduğu söylenebilir.³²

Tanınmış iktisatçı Akdağ'dan alınan bilgiye göre Osmanlılarda, devlet topraklarının bir çok bölgelerindeki şehirlerde ve kasabalarda padişah adına para kesecek darphaneler kurulmuştu. Bunların belli bir sayısı da yoktu.³³

²⁹ Halil Sahillioğlu, **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 1989, ss. 70-74.

³⁰ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1500-1914**, Cilt: 2'nin içinde Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914**, Eren Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 1055-1082.

³¹ Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s. 20.

³² 1844 ve 1878 yılları arasında bir altın lira 7.216 gr. ağırlığında ve 22/24 veya yüzde 91.67 ayarında ve 6.6 gr. altın içerirdi. Altın lırayı aynı zamanda her biri 1.0 gr. saf gümüş içeren 100 gümüş kuruşa eşit kabul edilmekteydi. Tam altın/gümüş oranı böylece 15.09 olarak kabul edilmişti. 1878'den sonra gümüşün bulunabilirliği azalmış ve Osmanlı parası için altın tek standart haline gelmişti. Pamuk (**Osmanlı İmparatorluğu'nda Para 1326-1914**), s. 1085.

³³ Mustafa Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi**, Cilt: 2, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1979, s. 230.

Ayrıca, kent ve kasaba merkezlerinde ve çevrelerinde küçük ölçekli ancak yoğun bir kredi ağı gelişmişti. Ne İslam dininin faiz ve tefeciliğe ilişkin yasaklamaları, ne de bankacılık kurumlarının yokluğu, Osmanlı toplumunda kredi ilişkilerinin yaygınlaşmasını engellememiştir. Osmanlı ekonomisinde para ve kredi kullanımı kent ve kasabalarda bir hayli yaygındı. 16. yüzyılda değerli madenlerin bollaşması ve kentlerle kırsal alanlar arasındaki iktisadi bağların güçlenmesiyle birlikte, kırsal nüfusun önemli bir bölümü de sikke kullanmaya başladı.³⁴

Genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun 19 yüzyıl öncesi ekonomik görünümüne bakıldığında zaman, çok geniş bir coğrafi alanda hüküm süren devletin, kendi politikasını üretip geliştirdiği, esnek olmayan bir yapı arz ettiği, ekonomik anlamda “belirleyici-müdahaleci” ve “toplumcu” olduğu belirtilebilir. “Toplumcu” olması, yönetilenleri adalet ve iyilik içinde kılmak arzusu ile ilişkilendirilmiştir. Tabakoğlu'na göre sistem, adalet idealini hareket noktası olarak alır. Adaletin bir başka yönü sosyal refahtır. Devletin aldığı iktisadi kararlara gerekçe olarak sosyal refahın sağlanmasını göstermesi buna bir örnektir.³⁵ Devletin sürekli savaş halinde olması, ister istemez savaş finansmanı sorununu yaratmıştır. Bu finansman problemini çözmek için de, çeşitli gelir kaynakları sağlamaya yönelik adımlar atılmıştır.

1.3. Ticaret

19. yüzyıl Osmanlı dış ticaret yapısını kavrayabilmek için, daha önceki yüzyıllardaki duruma bakarak, dış ticaretin gelişim seyri incelenmelidir.

Amerika kıtasının keşfi ile Amerika'dan Avrupa'ya değerli maden akışının hız kazanması, Avrupa'da para hacminin genişlemesine neden oldu. Para hacmindeki artış, üretimdeki artıştan daha hızlı gerçekleşince fiyatlar yükselerek enflasyon ortaya çıktı.

Fiyat devriminin Osmanlı'ya yansımalarına gelince, Avrupa'da özellikle tarımsal ürünlerdeki fiyat artışları, Osmanlı ürünlerine olan dış talebi arttırmıştır. Narh uygulaması ve ihraç yasakları ile Osmanlı piyasalarında fiyatların artışı ve

³⁴ Şevket Pamuk, *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998*, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2001, giriş kısmı.

³⁵ Tabakoğlu (*Türk İktisat ...*), s. 132.

mal yokluğuna karşı konulmaya çalışıldıysa da kaçak yollardan Osmanlı tarımsal ürünlerinin Avrupalı tüccarlar tarafından daha yüksek fiyatlarla talep edilmesine engel olunamadı. Doğudan batıya mal akışı yaşanırken, batıdan da doğuya altın ve gümüş trafiği hız kazandı. Bu da Osmanlı Devleti'ndeki altın ve gümüş miktarının artışına ve dolayısıyla fiyatların yükselmesine yol açtı. Ancak, tıpkı Avrupa devletlerindeki gibi Osmanlı'da da fiyatların artışına yol açan tek neden para arzındaki artış değildi. Nüfusun tarımsal üretimden daha hızlı artması ve devletin askeri giderlerinde de artış yaşanması Osmanlı Devleti'nde fiyatların artmasına yol açtı.³⁶

Osmanlı Devleti'nde ticaret, önemli ekonomik uğraşlardan birisiydi. Ticaret ve ticari örgütlenme, Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısının diğer organlarında olduğu gibi, başta aynı coğrafya üzerinde kurulmuş diğer uygarlıkların mirası üzerinde kuruldu. Osmanlı Devleti de bu mirası, çağın gereksinimleri ve koşulları doğrultusunda geliştirdi.

Kapitülasyonlar, ithalatı kolaylaştırıcı, hatta özendirici koşullar ve ortam hazırlarken, diğer yandan uygulanan ihraç yasakları ile devletin, dış ticaret rejimi, çağdaşı Avrupa devletlerinin uyguladıkları merkantilist³⁷ politikalar ile taban tabana zıttı. Özellikle İngiltere, 18. yüzyılda gerçekleşen sanayi devrimi veya ticari kapitalizmden, sınai kapitalizme geçişte gerekli sermaye birikimini elde ederken, Osmanlı Devleti, kapitülasyonlar rejimi ile değişen koşullarda, Avrupa devletlerinin ekonomik sömürü hedefi olmaya hızla yaklaşıyordu.³⁸

Osmanlı Devleti'nde tüketicinin korunmasının, genellikle en üst makamdan en alt makamlara kadar üzerinde hassasiyetle durulan bir konu olduğu söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde tüketiciyi korumaya yönelik olarak muhtelif mekanizmalar işletilmiş, kurum ve kuruluşlar oluşturulmuş ve pek çok tedbir alınmıştır. Tüketicinin korunmasında geleneksel müesseselerden biri olan ihtisab müessesesi Osmanlı Devleti'nde aynen yürürlükte tutulmuştur. Bu müessesenin başında bulunan muhtesibin önemli görevlerinden biri tüketiciyi korumak idi.

³⁶ Haydar Kazgan ve Diğerleri, **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi**, Cilt: 1, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1999, ss. 178-179.

³⁷ 16.yüzyıl ortalarıyla 17. yüzyıl sonları arasında Batı Avrupa'da etkinlik kazanan ekonomik bir doktrindir. Merkantilizmin doğuşunun temelinde ulusal devletin ortaya çıkması, uluslararası ticaretin gelişmesi ve ticaret sermayesinin güç kazanması bulunmaktadır.

³⁸ Kazgan ve Diğerleri, Age., ss. 156-157.

Temel ihtiyaç maddeleri konusunda tüketiciyi koruma amacıyla dört konuda hassasiyet gösterilmiştir: Kalite kontrolü (hammadde, imalat, ustalık yönetmeliği, vb.), satış kontrolü (ölçülerin kontrolü, tekelciliğin önlenmesi, vb.), İstanbul tahsislerinin kontrolü ve üretici ve aracı kişilerin korunması (narh sistemi, kanun dışı vergilerin önlenmesi, vb.).³⁹

Her türlü piyasanın kurulması ve işlemesi devletin bilgisi dahilinde olmuştur. Bu durum vergi gelirleri açısından gerekli idi. Seyyar satıcılık ve tekelci eğilimler Osmanlı devletinde hep yasaklanmıştır. İmparatorluk, fetih esası üzerine kurulmuş olduğu için öncelik savunma ve savaş için gerekli olabilecek malzemelerdeydi. Madeni para, barut, askeri teçhizat, ordu ve saray için yiyecek gibi stratejik üretim alanlarında ihracata izin verilmemiştir. Bu alan dışındaki işletmeler de genellikle dokumacılık, boya, tütün, porselen, şişecilik, kağıtçılık ve yelken imalatı yapıyorlardı. Ancak devlet işletmelerinden de her zaman yüksek verim elde edilememiştir.⁴⁰

Kapitalizmin uygulama alanına çıkışında, daima iki öge düşünülür: Birincisi sanayi malları üreten; ikincisi ise, bu üretime pazar olan ülkeler. Kurdakul'a göre 16. yüzyıl başlarından beri, Fransa'ya kayırma biçiminde sürekli olarak verilen "kapitülasyon" ayrıcalığıyla (imtiyazlarıyla) Osmanlı devleti, kapitalizmin ikinci ögesini meydana getirmekte gecikmemiştir. Bu imparatorluğun sınırları içine batı sanayi devriminin makine uygarlığı sızamamıştır; ama üretim mallarının sorgusuz sualsiz girmesinde bir sakınca görülmemiştir. Osmanlı kapitülasyonlarının başlangıcı olarak Kanuni Süleyman döneminde Fransızlarla yapılmış olan 1535 tarihli "İmtiyaz mukavelesi" gösterilir. Bu tarih ile 1740 arasında Fransızlarla tam yedi adet "İmtiyaz mukavelesi" imzalanmıştır.⁴¹ Bunlar ticari olmalarının yanı sıra adli, mali, idari, dini ve siyasi nitelikler de arz etmiştir. Fransızlara tanınan bu ayrıcalıklar, daha sonra diğer yabancı devletlerle imzalanan ticaret antlaşmalarına da örnek teşkil etmiş olabilir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret istatistikleri 1878 yılından itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Pamuk'un ifade ettiğine göre, bu tarihten önde dış

³⁹ <http://www.osmanli.org.tr/yazi-4-299.html> (SET: 05.04.2008).

⁴⁰ İnalçık, (Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...), ss. 841-844.

⁴¹ Kurdakul, Age., ss. 8-25.

ticaret istatistiklerinin düzenli ve kapsamlı olarak toplandığına ilişkin bir bilgi yoktur.⁴²

Osmanlı eyaletleri içindeki ve eyaletler arasındaki ticaret verileri, dış ticaret verilerine nispeten daha az anlaşılmış durumdadır. Yabancı tüccarların iç kesimlere daha az gidebilmeleri ve Osmanlı devletinin ticaretle ilgisinin kayıt tutmaktan ziyade mali sonuçlarla sınırlı oluşu bu duruma yol açmıştır.⁴³

18. yüzyıl sonu ticareti ile ilgili tahmini rakamlar farklı farklı para birimleriyle verilmiş olduğu için bunları okumak zordur. Bütünü itibariyle, 18. yüzyıl sonunda Osmanlı ticareti 290 milyon gram gümüş değerindeydi.⁴⁴ Bu da 290 tonluk bir miktar demektir. Bunun günümüz fiyatlarıyla Yeni Türk Lirası cinsinden karşılığı ise yaklaşık olarak 185.020.000 YTL ve Dolar cinsinden karşılığı 148.000.000 Dolar'dır.⁴⁵

İnalcık'a göre İmparatorluk, yabancı tüccarlar için cazip bir ortamdı. Osmanlı tüccarları da dış pazarlara ticaret yapma arzusu taşıyorlardı. Büyük deniz keşiflerinin sonucu olarak Osmanlı devletinin dünya ticaretinden aldığı pay da azalmıştı. Yabancı rakipler güçlenmeye başlamıştı artık. 18. yüzyıl Osmanlı dış ticaretinde bazı değişiklikler meydana gelmiştir. İhracatın kapsamında, coğrafi dağılımında ve ticaret yapılan ülkelerin önem sıralamasında değişiklik yaşanmıştır. Mesela İran ipeğine olan ilginin dünya çapında azalması sonucunda ihracatı azalmış; fakat pamuk ihracatı artış göstermiştir. Osmanlı pamuğun yanı sıra yün, küçük hayvan derisi, kürk, büyük hayvan derisi, zeytin ve tütün ihraç etmiştir.⁴⁶

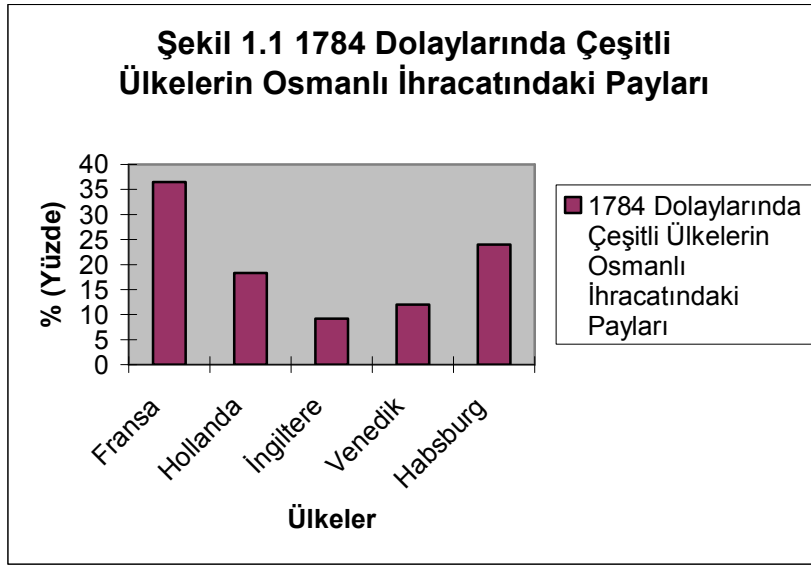
⁴² Şevket Pamuk, **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 1.

⁴³ İnalcık, (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), ss. 848-853.

⁴⁴ İnalcık, (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), s. 848.

⁴⁵ Gümüş fiyatları 2008 Ocak-Şubat ortalaması olup, <http://www.iab.gov.tr/turkish/veri03.php#veri0302>'den ve dolar kuru 26 Mart 2008 tarihli olup <http://www.tcmb.gov.tr> 'den alınmıştır.

⁴⁶ İnalcık, (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), ss. 849-851.

Kaynak: İnalçık, (**Osmanlı İmparatorluğu'nun...**), s. 851.

Habsburg, bugünkü Avusturya sınırları içerisinde yer alan bir hanedanlıktır.

19. yüzyıl öncesi dış ticaret alanındaki en büyük işlem hacmi %36,5'luk pay oranında Fransa ile gerçekleşmiştir. (Bkz. Şekil 1.2.). Fransa'yı %24'lük pay ile Habsburg, %18,3 ile Hollanda, %12 ile Venedik ve %9,2 ile İngiltere'nin izlediği görülmektedir. Fransızların, Osmanlıların en fazla ticaret yaptığı ülke konumuna yükselmesi, Fransızların kısa süre önce yapılmış bir savaştaki etkin diplomatik desteğini ödüllendirmek için Osmanlılar tarafından kabul edilen 1740 Osmanlı-Fransız ticaret antlaşmasından da hız almıştı.⁴⁷ 1535 ve 1740 tarihleri arasında Fransızlarla toplam yedi adet ticaret antlaşması imzalanmış olması da bu duruma yol açmış olabilir.

İthal edilen ürünler arasında ise Amerika'dan gelen sömürge malları, Hint kumaşı, ince pamuklu kumaş, pencere camı, saat, porselen, ayna gibi lüks tüketim malları yer alıyordu.⁴⁸

Ticari faaliyetlerdeki gerilemeye rağmen 18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'nın toplam ihracat tutarı ithalatından fazla idi. Avrupalılar aradaki farkı nakit olarak ödüyorlardı. Tabakoğlu'na göre, bu dönemde ülkenin her yanında bol miktarda yabancı para tedavül etmesi buna bir delil teşkil edebilir. Ancak Avrupa'nın hammadde satın alıp mamul madde ihraç etme eğilimi devam etmektedir. Yine de iç ve dış güvensizlik şartlarından dolayı Osmanlı dış ticari

⁴⁷ İnalçık, (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), s. 852.

⁴⁸ İnalçık, (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), ss. 847-853.

ilişkileri devletin güçlü bir himayesinden mahrum olmakla birlikte bazı sanayi kollarında batı mamulleriyle rahatça rekabet edebiliyordu. 18. yüzyıl sonlarında batı ülkelerinin üretim ve dolayısıyla dış ticaret hacmi daralan Osmanlılar üzerindeki sömürgeci eğilimleri yoğunlaşmıştır. Osmanlı Devleti, önceleri kapitülasyon gibi ticaret siyaseti araçlarını kendi çıkarları doğrultusunda bir silah olarak kullanabilirken; artık batılılar aynı imkandan azami ölçüde faydalanmaya başlamışlardı.⁴⁹

⁴⁹ Tabakoğlu (**Türk İktisat ...**), s. 253.

İKİNCİ BÖLÜM

2. 19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NA GENEL BAKIŞ

2.1. 19. Yüzyılda Siyasi Durum

Osmanlı İmparatorluğu, 19. Yüzyılın başlarında gerek toprak ve gerekse nüfus bakımından dünyanın en büyük devletlerinden birisiydi. Ancak kurum ve kuruluşları bu büyüklüğü taşıyacak güçten yoksundu. 18. yüzyıldan itibaren komşu ülkelerin ekonomide, siyasette, savaş tekniklerinde göstermekte oldukları gelişme, bu dönemde olanca hızı ile sürmekteydi.⁵⁰ İmparatorluk ise hızla toprak kaybediyordu. Mısır, Yunanistan, Sırbistan, Eflak, Boğdan, Bosna-Hersek, Bulgaristan, Kıbrıs, vs birer birer kaybedildi. Ancak buna rağmen sınırlar bir hayli genişti. İdari kurum ve kuruluşlar ülke yönetiminde sorunlarla karşılaştılar.

Bu dönemde, Osmanlıların sosyal, iktisadi ve siyasi hayatında istisnai değişiklikler meydana geldi. “Hasta adam” artık eski uluslararası önemini yitirmişti. İmparatorluk hızla toprak kaybetmesine rağmen, ayakta durmasının sebebi ise Osmanlı ile Avrupa’nın uluslararası bürokraside siyasi-ekonomik bakımdan ortak çıkarlarının bulunmasıydı. Büyük devletler, iktisadi ve mali çıkarlarına dokunulmadığı sürece Osmanlı’nın ayakta kalıp direnmesine göz yumdular. Avrupa tüccarları ve iş adamları genellikle Osmanlı ekonomisine çeşitli yollarla iştirak edebiliyorlardı. Fakat Yunanistan, Sırbistan, Eflak ve Boğdan gibi eyaletlerde ortaya çıkan karışıklıklar kontrol altına alınamayınca bunların pazarlarına nüfuz şüpheye düşmeye başladı. Bunun üzerine büyük devletler, bu ülkelerdeki Osmanlı tebaasının Osmanlı devletinden ayrılma hareketlerine yardım ettiler. Ancak buna rağmen, İstanbul bürokrasisinin güttüğü iktisadi siyaset Osmanlı hakimiyeti altındaki eyaletlerdeki pazarları açık tutmaktı. Dolayısıyla Osmanlı devletinin tamamen yıkılması Batılıların iktisadi amaçlarına hizmet etmezdi. Bu nedenle büyük devletler Osmanlı merkez teşkilatının takviyesini tercih ediyordu. İmparatorluğun pazarlarına merkezi bir idareden elde edilen imtiyaz ve muafiyetlerle hakim olmak işlerine geliyordu.⁵¹ Bu yüzyılda Osmanlı merkez idaresi daha da güçlendi.

⁵⁰ Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 3.

⁵¹ İnalçık, *(Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ...)*, s. 887.

Osmanlı Devletinde, modern kurumlara artık ihtiyaç duyuluyordu. Yönetmel, toplumsal, ekonomik ve kültürel anlamda “modernleşme” kaçınılmaz olarak eksikliğini göstermiştir. Modernlik, salt değişim ya da olaylar silsilesi de değildir; akılcı, bilimsel, teknolojik ve idari etkinliğin ürünlerinin yaygınlaştırılmasıdır.⁵² Osmanlı toplumunda ise İslam dininin etkisi yaşamın her alanında etkisini göstermekteydi. Modern toplumdan söz edebilmek için bilimin teknolojik uygulamalarının olması tek başına yetersiz kalacaktı. Entelektüel etkinliğin siyasal propagandalar ya da dinsel inançlardan korunması, yasaların tarafsızlığının kişileri torpile, adam kayırmaya, particiliğe ve yolsuzluklara karşı koruması, kamu ve özel yönetimlerin kişisel bir iktidarın aracı haline gelmemesi, tıpkı kişisel servetlerle devletin bütçelerinin ayrı tutulması gibi özel alanla kamusal alanın da birbirinden ayrı tutulması gerekmektedir. Oluşturulabilecek modern kurumlara ekonominin güçlendirilip, ticari ilişkilerin canlandırılması, sanayi, tarım gibi alanlarda yenilikler yapılmasına ihtiyaç duyulduğu ifade edilmelidir.

Ulus oluşumunun da modernliğin siyasal bir biçimi olduğu söylenebilir. Ulus, geleneklerin, göreneklerin, farklılıkların yerine bütünleşmiş, aklın önderliğinde yasalar tarafından yeniden yoğrulmuş ulusal bir neferdir. 19. yüzyıl bu bağlamda küresel olarak imparatorlukların çözüldüğü bir yüzyıl olmuştur. Osmanlı’da da “mozaik toplum” yapısı egemen olduğu için, devletin küresel ulusçuluk akımlarından gelebilecek her türlü etkiye karşı korumasız kaldığı söylenebilir. Böylelikle 19. yüzyıldaki hızlı toprak kayıplarının bir nedeni olarak devletin uyguladığı yönetmel eksiklikler, teknolojik geri kalmışlık, ekonomik yetersizlikler, vb.’nin yanı sıra ulusçuluk akımlarının da etkisi olduğu açıktır.

Kasaba’ya göre, Osmanlı-Türk aydınları ve bürokratları, milliyetçi söylemlerin çeşitli bölümlerini bir araya getirerek ister milliyetçi, ister ırkçı, isterse İslamcı olsun, Osmanlı devletini yeniden örgütlemeyi hedefleyen alternatif vizyonlarla sürekli bir diyaloga girmişti. Bu diyaloga girerken amaçları Sırlar ya da Yunanlıları kazanmaktan çok hayali bir üçüncü tarafı kendi seçtikleri yolun

⁵² Alain Touraine, **Modernliğin Eleştirisi**, Çev: Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2004, ss. 23-24.

imparatorluğu “kurtarmak” için doğru, haklı ve mantıklı yol olduğuna ikna etmekti.⁵³

19. yüzyılda, Osmanlıların sosyal, iktisadi ve siyasi hayatında istisnai değişimler meydana gelmiştir. Avrupa ülkelerinin gücünü ve etkisini arttıran değişikliklerin, Osmanlı kurumlarının kapsamlı bir şekilde yeniden gözden geçirilip organize edilmesinin yolunu açmış olduğu belirtilebilir. Amaç, hükümet yapısında batıyı model olarak seçmek, merkezi yönetimin daha da merkezileşip genişlemesini sağlamak ya da en azından mevcut yapıyı sürdürülebilir kılmaktır. Ancak şiddeti gittikçe artan savaşlar bunu bir hayli zorlaştırıyordu.

2.1.1. Yeniçeri Ocağı, isyanlar, savaşlar ve ıslahatlar

III. Selim, 1789’da tahta çıkmıştır. ıslahatlarıyla tanınan III. Selim zamanında, mali durum gittikçe kötüye gidiyor, hazine yeni gelir kaynakları arıyordu. Ağır yenilgilerle sonuçlanan savaşlar, isyanlar, muazzam bir bütçe açığı yaratıyordu.

Bu dönemde, gerçek orduyu temsil eden savaşçı kuvvet, yeniçerilerdi. Bu ocağa girmek ve çalışmak, çok sıkı şartlara bağlanmıştı ve köylü ve savaş esirlerinden oluşan bir birlikti. Yeniçeri ocağının bozulmaya başlaması köylü çocuklarından vazgeçilerek esnaftan insanların alınması ile başlamıştır. Zamanla ocak, işsiz, yeteneksiz insanlarla dolmaya, talimler önemsenmemeye başladı. Yeniçerilerin maaş senetleri, piyasada alınıp satılan tahviller gibi değerli bir ticaret emtiası olmuştu. Yeniçerilik defterine yazılı ve para alan insanların sayısı bu dönemde 400.000 olduğu halde faal olan ancak 60.000 kişi vardı. Bunlardan savaşa katılanlar da yalnızca 25.000 kişi idi.⁵⁴ Bir de yeniçerilerin aylıkları mühmel bırakıldığı için, bir çok suistimale karşılaşılmıştır. Bu suistimallerin yaygınlığı ve önemi, III. Selim için düzenlenen layihalarda çok sık dile getirilmiştir.⁵⁵

Bu durum, III. Selim’de askeri ıslahat fikrini pekiştirmiştir. 1794’te yeni usullerle talim edilmeleri istenen Nizam-ı Cedit adıyla bir ordu kuruldu. Bu yeni

⁵³ Kasaba, Age., s. 131.

⁵⁴ Enver Ziya Karal, *Selim III’ün Hat-tı Hümayunları*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1988, ss. 8-9.

⁵⁵ Yusuf Akçura, *Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985, s. 42.

kurulan ordunun araç gereçleri de yurt dışından ithal ediliyordu. Nizam-ı Cedit'e yazılan askerleri kaçırmamak için maaşlarında da artış düşünüldü.⁵⁶

Nizam-ı Cedit'in askeri masraflarını karşılamak için, İrad-ı Cedit adıyla yeni bir hazine oluşturulmuştur.⁵⁷ İrad-ı Cedit hazinesi, iki kısımdan meydana gelecektir. Gelir ve giderler birinci kısımda toplanarak, askeri gereklilik dışında kullanılmayacaktır. Her mali yıl sonunda oluşabilecek fazlalıklar hazinenin ikinci kısmına eklenerek, gelecekteki savaşlar için yedek akçe oluşturulacaktır. Yedek akçenin de en az 150.000 kese olmasına gayret edilecektir. 200.000 kese değerinde düzenlenmesi planlanan İrad-ı Cedit hazinesinin gelir kaynakları ise zeamet ve tımarlardan, mukataalardan oluşacak; bunun dışında tütünden alınan vergi %6'ya çıkarılacak, rakı, şarap, kahve, hayvan, üzüm, ferman ve beratlarla da vergi getirilecekti. Bu hazinenin 1803 yılındaki toplam geliri 460.345 kese ve 86 akçeden, toplam gideri de 387.984 keseden oluşmuştur. Dolayısıyla bu yılda 72.361 kese ve 86 akçe fazlalık ortaya çıkmıştır.⁵⁸

Yeni kurulan ordu için düzenlenen ıslahat layihalarında iktisadi tedbir olarak yalnızca sikkenin ıslahı görülmektedir. Bu durum da, devlet adamları içinde iktisadi sorunları kavrayan kimselerin olmadığını göstermektedir. Ancak buna rağmen Padişah, devletin ileri gelenlerinde samur, kakım ve vaşak kürk ve çiçekli kumaş giymeyi, kadınların İngiliz çulhasından elbise yapmalarını yasaklayarak iktisadi tasarrufa yönelmiştir.⁵⁹

Bu gibi ıslahatlardan yeniçeri ocağı oldukça rahatsız olmuş, talimleri bırakmış, açıkça isyanlar çıkarmaya başlamıştır. 1807 yılında yeniçerilerden, Kabakçı Mustafa Paşa büyük bir isyan çıkardı. Yeniçeriler, hükümetten bazı isteklerde bulundular. Mesela, Müslim ve gayrimüslim kimsenin canına, ırzına ve malına dokunulmayacaktır, vs. Bunun üzerine Padişah, isyan edenlerin bir an önce dağılması için isteklerini kabul edip Nizam-ı Cedit'i kaldırdığını

⁵⁶ Akçura, Age., ss. 43-48.

⁵⁷ Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi**, Kutluğ Yayınları, İstanbul, 1974, s. 104.

⁵⁸ Karal, Age., ss. 92-93.

⁵⁹ Karal, Age., s. 136.

duyurmuştur.⁶⁰ Yeniçeriler, III. Selim'i iki defa yeniçeri isyanına hedef olduktan sonra feci bir şekilde öldürmüşlerdir.⁶¹

Kabakçı isyanının temel amacı yeniçerilerin tasfiyesine engel olmaktır. Çünkü yeniçeri askerlerinin defter kayıtları, fiili sayılarından oldukça fazlaydı ve maaş da defter kayıtlarına göre çıkarıldığından, fazla maaş senetlerini aralarında paylaşır ya da piyasada tahvil gibi satarlardı. Bu isyanın halk desteği bulmasının diğer iktisadi nedenleri de, İrad-ı Cedit hazinesi için yapılan vergi düzenlemelerinin halkı rahatsız etmesi ve Nizam-ı Cedit askerlerinin, levazım ve teçhizatının yurt dışından getirilmesidir. Dolayısıyla yeniçerilere malzeme üretilen esnaf da bu durumdan pek hoşnut olmamıştır. Ünal'ın ifade ettiğine göre isyanların bir sebebi de ıslahatçılardır. Islahat yapan üst düzey insanlar aşırı derecede lüks içinde yaşıyorlardı. İddiaya göre Hüseyin Paşa, paralarını 27 demir kasada muhafaza edip, sofrasında 40 çeşit yemek yedirip, Bohemya kristal bardaklarıyla ithal şaraplar içiyordu. Bir yılda kadılık eden bir ıslahatçı, yıl sonunda 184.000'er lira elde etmiş, görkemli yalılar, konaklar yaptırmıştı.⁶²

Kabakçı isyanı dışında bir de Sırlar ve Rumlar isyan çıkarmışlardır. 1804 yılında Sırları isyana sürükleyen nedenler arasında Rusya, Avusturya ve Fransa'nın etkileri görülmektedir. Bu devletler, yükselen değerler silsilesinde hızla yerini alan ulusçuluk akımlarından faydalanarak Sırları baş kaldırmaya yöneltmişlerdir. 1812 yılında imzalanan Bükreş Antlaşması ile Sırlara, kendi kendilerini idare etmek, verilecek vergi miktarını Osmanlı hükümeti ile müştereken tarh ve tahsil etmek hakları tanındıysa da Sırlar, bununla da yetinmeyip 1829 Edirne Antlaşmasına kadar isyana devam etmişlerdir. Bu antlaşmaya göre, Belgrad dahil birkaç kale dışında Osmanlı askerleri çekilecek, iç işlerinde serbest kalacak, dış siyasette de Osmanlı'ya bağlı kalarak bir miktar da vergi verecektir. Ancak 1830'dan sonra, kalan Osmanlı askerlerini çekirmek ve vergi vermemek için mücadeleye başlayarak 1878 yılında da tam anlamı ile bağımsız olmuştur.⁶³

⁶⁰ Ünal, Age., ss. 150-162.

⁶¹ A. De Lamartine, **Düşerken (Türkiye Tarihi)**, Haz: M. R. Uzmen, Cilt: 7, Tercüman Yayınları, s. 1844.

⁶² Ünal, Age., ss. 144-145.

⁶³ Ünal, Age., ss. 168-171.

Sırp'lardan sonra bir de Rumlar ayaklanmışlardır. Ancak Rumların ilginç yanı, ülkenin hemen hemen her yerinde dağınık bir şekilde yaşamış olmalarıdır. Rumlar, oldukça zengin bir millet olmanın yanında, bulundukları bölgelerdeki ekonomik ve sanat faaliyetlerine de egemen olarak iyice zenginleşmişlerdir. Özellikle Kaynarca Antlaşması'nda Rumlara tanınan, Karadeniz'de Rus bayrağı takarak ticaret yapabilme imtiyazı, hem Karadeniz'de hem de Akdeniz'de ticareti ellerine geçirmesine yol açmıştır. 1821 yılına doğru Rumların 3500-4000 tane ticaret gemilerinin olduğu ifade edilmektedir. 1829 Edirne Antlaşması ile de Yunanistan bağımsızlığını elde etmiştir.⁶⁴

Söz konusu antlaşma sonrasında da Mısır sorunu patlak vermiş, Mısır valisi Mehmet Ali, isyana başlamış ve Suriye'yi işgal etmiştir. Oğlu İbrahim Paşa da Adana bölgesinin vergilerini toplama imtiyazı almıştır. II. Mahmut, bu yenilgiyi hazmedemeyerek İngiltere'den yardım istemiş ve bunun sonucunda, İngiltere ile, Osmanlı ticaret hayatını topyekün etkileyen 1838 Balta Limanı Antlaşması imzalanmıştır. Antlaşmaya rağmen İngiltere, kendisinden beklenen desteği vermemiştir. Sonunda da Nizip'te Osmanlı donanması bir yenilgi daha almıştır. Bunun üzerine Avrupalı devletler, işe daha çok karışmış ve askeri yardımlarda bulunmuşlardır. 1841'de Mehmet Ali, Mısır valiliğinin babadan oğla geçmesi karşılığında Suriye'den vazgeçmiştir. Mısır, 1914'e kadar Osmanlı İmparatorluğunun sadece ismen bir parçası olarak kalmıştır.⁶⁵

Akşin'e göre, 1839 askeri iflasından sonra (Osmanlı-Mısır savaşı) Osmanlı Devleti tam bağımsız bir devlet olmaktan çıkmış, yarı bağımlı (ya da sömürge), yarı bağımsız bir devlet durumuna düşmüştü. Osmanlının ilginç yönü, şu ya da bu devletin değil, ama büyük Avrupa devletlerinin ortak yarı sömürgesi olmasıydı.⁶⁶

Mısır'ın bu kadar önemli olmasının sebebi ise, Mehmet Ali Paşa'nın varlığı sırasında, zirai, iktisadi, sınai, askeri ıslahatlarla bölgenin çok hızlı bir şekilde kalkınma gerçekleştirmiş olmasıdır. Ziraatte ürün vergisi uygulanmış, ticaret ve endüstride inhisar sistemi vazetmiş, pamuk, afyon, pirinç ziraatine hız verilmiş, iplik, alkol, şeker, bez fabrikaları açılmış; böylelikle Mısır'ın senelik

⁶⁴ Ünal, Age., ss. 172-192.

⁶⁵ Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 59-81.

⁶⁶ Akşin, Age., s. 25.

geliri 1805'te 13.000 kese iken 1824'te 400.000 kese olmuştur. Bunun yalnızca 12.000 kesesi vergi olarak İstanbul'a gönderiliyor, geri kalanı ise Mısır'da kalıyordu. Mısır da bunu genellikle askeri yeniliklerde kullanarak hem ordusunu hem de ekonomisini güçlendirmiştir.⁶⁷

Dolayısıyla bu gibi durumlar da, isyanların çıkış sebeplerinin çoğunlukla ekonomik olduğunu gözler önüne sererek, 19. yüzyıl Osmanlı ekonomisini çöküşe hazırlayan etmenler hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Islahatlar açısından ise II. Mahmut devri, tamamen yeni bir dönem olmuştur. İlk olarak, reforma daima muhalefet olan, ama ekonomik anlamda da şehir hayatına katkı sağlayan yeniçeri ocağını, geçmiş dönemlerdeki başarısızlıklarını göz önüne alarak, 1826 yılında kaldırdı. Merkezileşme ve batılılaşma programlarına böylelikle hız verilmeye başlanmış oldu. Bu gelişme 3 Kasım 1839'da Sened-i İttifak sözleşmesine de zemin hazırlamıştır. Bu belgede, ileri gelen ayanlar tarafından, yeniçerilerin gediklerinin kaldırılması, askerlik yapanlara ulufe verilmesi, vergilerin yalnız hükümet adına tarh ve tahsil edilmesi gibi düzenlemeler teklif edilmiştir.⁶⁸ Bu vesileyle Padişahın mutlak otoritesi ilk kez sınırlanmak istenmiş ve ayanlara devletin karar verme yetkilerini fiilen ele geçirme fırsatı verilmiştir. Bu düzenleme, ayanların fiilen kurulmuş bulunan feodal haklarına hukuki bir zemin hazırlama amacı taşıyordu. İşte Sened-i İttifak, bu mahiyeti ile modern devlet anlayışına aykırı bir cereyanı temsil eder. Ancak, merkezîyetçi ve mutlakîyetçi saltanatın bunu önleyen çabaları olmuştur. Sonuç olarak Sened-i İttifak, ileri gelen güçlü ayanların birer birer ortadan kaldırılmasıyla hükümsüz bir belge niteliğine bürünerek zamanla unutuldu. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk kez, Padişahın mutlak otoritesini sınırlandırma girişimi olduğu için siyasi tarih açısından önemli bir niteliğe sahiptir.⁶⁹

Osmanlı-Türk toplumunun batılılaşmaya, çağdaşlaşmaya ya da modernleşmeye kesin adım atması Tanzimat iledir. Bunun aynı zamanda insan haklarına, hukuk devletine, özgürlük ve demokrasiye doğru atılan bir adım olduğu ifade edilmektedir.⁷⁰ Tanzimat hareketi, kanun egemenliğini kurma ve yönetimi

⁶⁷ Ünal, Age., s. 205.

⁶⁸ Ünal, Age., ss. 162-163.

⁶⁹ Halil İnalcık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerinde Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 347.

⁷⁰ Akşin, Age., s. 17.

yeniden düzenleme olarak anlaşılyordu. Tanzimat önderlerinin kendileri de girişimin amacını ve yöntemini aynı biçimde değerlendiriyorlardı.⁷¹

Aslında II. Mahmut'un başlattığı yenilikler dizisinin devamından başka bir şey olmayan Tanzimat devri, I. Meşrutiyetin ilan edildiği 1876 yılına kadar sürmüştür.⁷² Abdülmecit, 1856 yılında yeni bir Islahat fermanı yayınladı. Bu ferman 20 noktada gayrimüslimlerle Müslümanlar arasında eşitlik sağlamayı amaç edinmiş bir belgedir. Din özgürlüğü, kamusal ve özel ilişkilerde gayrimüslimlere hakaret edilmemesi, bütün uyrukların eşit ve serbest bir şekilde ticari ve ekonomik teşebbüslerde bulunabilmesi, yine herkesin eşit bir şekilde vergi vermesi, yerel meclislerde gayrimüslimlerin de temsil edilebilmesi, vb. bir çok yenilik getirilmiştir.⁷³ II. Mahmut'un ölümünden 1877-78'e kadar batılılaşmaya yönelen bürokratlar (Tanzimatçılar), ıslahat reformlarını destekleyen en büyük kuvvet olmuşlardır. Bu program laikliği ihtiva ediyor ve bütün siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi hayat sahalarını kapsıyordu. Müslümanların ve gayri Müslimlerin kanun önünde tam eşitliği ve bazı seçkin zümrelerde kadın erkek eşitliği bunların arasındaydı.⁷⁴ Bunun gibi pratik yapılanmalarla, merkezi idareyi yeni baştan düzenleme hedefi güdülmüştür. Hristiyanlardan alınan cizyenin kaza ve köylerden toplu olarak tahsili, davaların halka açık olarak görülmesi, iltizam usulünün kaldırılarak herkesin mal varlığına göre uygun bir vergi vermesi, büyük boyutlara ulaşan rüşvetin ılgası gibi düzenlemeler getirilmiştir.⁷⁵

Sayar'a göre, 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması'ndan⁷⁶ bir yıl sonra ilan edilen Tanzimat, taşıdığı ekonomik ruh itibariyle 1838 antlaşmasının kesin bir uzantısı olmaktadır. Mal güvencesini iktisadi rasyonalizme bağlama bekleyiş ve inancı tamamıyla batı iktisat düşüncesinin Osmanlılara empoze ettiği ıslahat girişiminin can alıcı noktasıdır. Tanzimat Fermanı'nın, uzun bir süredir yasalaşmak isteyen özel mülkiyetçi eğilimleri pekiştirmesi, dolayısıyla asırlardır Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısında kesin ve etkin bir söz sahibi olmuş

⁷¹ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 225-226.

⁷² Çadirci, Age., s. 173.

⁷³ Fahir H. Armaoğlu, **Siyasi Tarih 1789-1960**, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973, s. 148.

⁷⁴ İnalcık, (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), s. 890.

⁷⁵ Ahmet Rasim, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri**, Haz.: H. V. Velidedeoğlu, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1987, s. 207.

⁷⁶ Söz konusu antlaşma 3. Bölüm'de incelenmiştir.

mutlak mülkiyet anlayışına indirdiği darbe ile 1838 antlaşmasına çok şey borçlu olduğu ifade edilmektedir. Ancak uygulamada özel mülkiyetçi tutkuların giderek palazlanması yanında toplumun, özel teşebbüsle kurduğu bağları zayıf ve silik kalmıştır. Üretime dönük iktisadi karar birimleri de kar maksimizasyonuna yönelik değildi. Toplumda nüve halinde dahi olsa girişimci olacak bir orta sınıf kendiliğinden kristalleşememiştir. Osmanlı sanayisini yaşatacak idari ve teknik kadronun olmayışı da Tanzimat'ın ekonomik ruhuna çok fazla canlılık getirmeyen önemli bir engel olarak görülmüştür.⁷⁷

Senior, Tanzimat'ın özel mülkiyet hedefinin çok da başarılı olamamasının nedenini, Türklerin üretici olmaması ve ihtişamı sevmeleri olarak gösterir.⁷⁸

Issawi de, Osmanlı'da ekonomik yaşamdaki boşluğun, spekülatif kazançları ve ticaretle uğraşmayı tercih eden azınlıklar tarafından doldurulduğunu dile getirerek, ticari etkinliğin Türkler arasında çok fazla gelişmediğine dikkat çekmektedir.⁷⁹

1855-1856 yıllarında da Kırım savaşı patlak vermiş, sonunda imzalanan Paris Antlaşması ile Osmanlı toprakları herhangi bir müdahale durumunda Avrupa devletleri korumasında sayılacak, Tuna'da ulaşım serbestisi tanınacak, Eflak ve Boğdan'a muhtarlık verilecektir.⁸⁰ 1870 yılında da, Tuna Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü yerde bulunan ve halen serbest bölge olan Sulina Limanı'nın serbest bölge haline getirildiği bilinmektedir. Serbest bölge, esas olarak, gümrük işlemlerinin askıya alındığı ve yatırımların değişen oranlarda teşvik edildiği özel alanlar olarak tanımlanabilir.⁸¹ Dolayısıyla Tuna Nehri, ticaret hayatında çok önemli bir yere ve işleve sahip olmuş, bu bölgedeki siyasi/ticari antlaşmalarda hemen her zaman dile getirilmiştir.

1876 yılında Osmanlı tarihinde ilk kez Kanun-i Esasi yayınlandı. Kanun-i Esasi'nin de Tanzimat devrindeki hukuksal zihniyetin bir yansıması olduğu ifade edilebilir. Osmanlı devletinin ilk kez anayasal bir zemin kurma çabasıdır.

⁷⁷ Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Der Yayınları, İstanbul, 1986, ss. 239-250.

⁷⁸ N. W. Senior, **A Journal Kept in Turkey and Greece**, London, 1859, ss. 210-211.

⁷⁹ Charles Issawi, **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1966, ss. 46-47.

⁸⁰ Armaoğlu, Age., ss. 133-146.

⁸¹ Meltem Özçelik, Bahadır Yadıkar, "Dünü, Bugünü ve Geleceği ile Serbest Bölgelerimiz", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim, 1998, s. 1-2.

Bununla, Hristiyan bölgelerindeki bütün ıslahat tartışmaları gereksiz hale geliyor ve Rusya ve Avrupalı devletlerin işine gelmiyordu. 1877 yılında Rusya, Osmanlı'ya savaş ilan etti. Ağır yenilgiyle çıkılan bu savaş sonunda Rusların egemen konuma gelmesi, Avrupalıların da hoşuna gitmedi ve 1878 yılında Berlin Antlaşması imzalandı. Romanya, Sırbistan, Karadağ bağımsızlık kazanmış ve Rusya, Antivari limanını almıştır; Ayastefanos Antlaşmasıyla Rusların ele geçirdiği Batum liman kenti aynen Ruslarda kalacaktır. Bulgaristan, Osmanlı'ya vergi ile bağlı ayrı bir muhtarlık olacaktır. Rusya ile Osmanlı arasında da savaş tazminatı için ayrıca 1879 yılında antlaşma yapılmış ve Osmanlı'nın Ruslara 802 milyon Frank ödemesi kabul edilmiştir.⁸² Ayrıca, Avusturya, Bosna-Hersek'i, İngiltere ise Kıbrıs'ı işgal etmiştir. Osmanlı'nın da bu durumu kabul etmekten başka bir çaresi kalmamıştır.⁸³

Avrupa'da, 19. yüzyılın ikinci yarısında dengeler Almanya lehine değişmeye başlamıştır. Alman birliğinin kuruluşu, uluslararası dengedeki en büyük değişimlerden birisidir. 1862 yılında Başbakan olan Bismarck, Alman birliğinin kuruluşunda tarihi bir rol oynamıştır. Almanya, kendi birliğinin kurulmasında ve bugünkü askeri ve sanayi gücünü yakalamasında Bismarck'a çok şey borçludur. Denilebilir ki, Bismarck'ın dünya siyasetinde bu kadar önemli olmasının nedeni, onun, Prusya'nın kurtuluşunun ve güçlenmesinin “kılıç ve kana”⁸⁴ bağlı olduğunu ve yine bunun için parlamento ve basın politikası ile değil, ancak silahlı büyük bir devlet politikası ile mücadele edilmesi gerektiğini⁸⁵ savunmasında yatmaktadır.

Berlin Kongresi'nden sonra, ağır bir darbe yiyen ve tarihi dönüm noktasına gelen Osmanlı İmparatorluğu yöneticileri, büyük devletler arasında Almanya'ya yakınlık duymuştur. Bunun nedeni ise, Avrupa büyüklerinin dış politikadaki ilkelerinin ve yöneldikleri etki alanlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun yaşama şansına son verecek biçimde değişmesidir. Ortaylı'ya göre, Bismarck ve İngilizler, Türkiye'ye yaşama şansı tanımış, muhafazakar

⁸² Armaoğlu, Age., s. 274.

⁸³ Zürcher, Age., ss. 114-115.

⁸⁴ Otto von Bismarck, **Düşünceler ve Hatıralar**, Cilt: 1, Çev.: Nijad Akipek, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1952, s. 452.

⁸⁵ Otto von Bismarck, **Düşünceler ve Hatıralar**, Cilt: 2, Çev: Nijad Akipek, Maarif Basımevi, İstanbul, 1954, s. 7.

politikalarının gereğine uyarak Rusya'yı frenlemişlerdir. Almanya, azınlıklar konusunda Osmanlı politikasını destekler görünmektedir. Bunun nedeni ise, Osmanlı azınlıkları üzerinde büyük devletlerinin her birinin, izleyecekleri politikayı zaten saptamış olmalarıdır. Bu nedenle Bismarck, imparatorluğun birliğini destekler bir tutumla nüfuzunu yerleştireceği inancı taşımıştır. Bu tutum, Bismarck'ın iktisadi faaliyetlerini hızla gerçekleştirmesine yol açmış; Alman kolonilerinin imparatorluğun Suriye ve Filistin bölgesine dağılmaları ve kolonyalist faaliyetlerini Osmanlı yönetiminin hoşgörüsü ile yürütmelerine zemin hazırlamıştır.⁸⁶

Ele alınan dönemde büyük bir mali buhran ve yenilgiyle sonuçlanan savaşlar gerçekleşmiştir. Mısır, Eflak, Boğdan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Kıbrıs, vs birer birer kaybedilmiştir. Kaybedilen topraklara ait vergi gelirlerinin eksikliğinin yanı sıra Osmanlı, bir çok kez de yüklü miktarlarda savaş tazminatı ödemek, yenen devletlere ticari ayrıcalıklar tanımak zorunda kalmıştır. Dolayısıyla içinde bulunulan yüzyıl, Osmanlı açısından, iktisadi, mali, askeri ve sosyal yönlerden defalarca yenilgiyle sonuçlanan savaşlarla geçmiştir. İsyanlar, reformlar, özellikle de askeri reformlar, tahmin edilemeyen ölçüde paraya mal olmuştur. Hazineye daha çok gelir kaynakları aktarılacak istenmiş; ancak çok başarılı olunamamıştır.

İnalcık'a göre bir de, Tanzimat'ın getirmiş olduğu uygulamalara karşı tepki doğmaya başlamıştır. Padişah, kendisinden sonra hiçbir hükümdarın elde edemeyeceği bir otorite kurarak, liberal siyasi ıslahatçı görüşünü terk edip, kültürel ve iktisadi batılılaşmayı bertaraf etmeye çalıştı.⁸⁷ Akşin, II. Abdülhamit'in padişahlığını, bir polis devleti olarak tanımlamaktadır. Sonunda tahttan Jön Türkler tarafından indirilene kadar imparatorluk dahilinde bir istibdat devri yaşanmıştır. II. Abdülhamit, çok eğitilmiş olmasa da zeki bir insandı. Fakat aşırı kuşkulu ve kuruntulu bir kişilik yapısına sahip olduğu için gizli polis örgütüne çok önem vermiştir. Basına karşı da aşırı bir sansür uygulamıştır. Egemenliği sırasında, eğitim alanında büyük ilerlemeler olmuştur. Demiryollarında önemli adımlar atılmış, özellikle hacılara kolaylık sağlamak

⁸⁶ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006, ss. 43-44.

⁸⁷ İnalcık, (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), s. 891.

amacıyla Şam-Hicaz demiryolunu bizzat Osmanlı sermayesi ile yaptırmıştır.⁸⁸ 33 yıllık iktidarı esnasında 72.780.000 altın lira harcama yaparak, Haydarpaşa Garı, Haydarpaşa Lisesi, Haydarpaşa Hastanesi, Baytar Mektebi, Çapa Mektepleri, Hamidiye Etfal Hastanesi, Beykoz Cam Fabrikası, Sultanahmet'teki Sanayi Mektebi, Yüksek Ticaret Mektebi binası, kibrit fabrikası, kumaş ve halı fabrikası çini fabrikası, çeşitli yerlerdeki Sanayi Mektepleri, Tıbbiye ve Mülkiye Mektepleri gibi toplam 1552 tane milli tesis yatırmıştır.⁸⁹

Ünal, II. Abdülhamit'in meclisi kapatmasının nedenleri arasında ise, Padişah'ın anayasal düzenden hoşlanmayıp kendi hakimiyetini zedelemek istememesini, oluşan meclisteki seçilmiş insanların, gayrimüslimlerle tartışabilme, konuşabilme kültüründen, bilgisinden yoksun olmasını göstermektedir.⁹⁰ Sonunda Jön Türkler iktidarı ele geçirip, kendilerinden önceki dönemlerde uygulanan yenileşme hareketlerini daha da ileriye götürdüler. Yüzyılın sonuna doğru da milliyetçilik hareketleri yoğunlaşmaya başlamıştır. Çünkü Osmanlılık ve Pan-İslamist hareketler imparatorluğu kurtarmaya yetmiyordu.⁹¹

Kasaba'ya göre, ulusalcılığın darmadağın etkisiyle, 19. yüzyıl öncesi hep bir arada yaşayan insanlar, bu dönemde artık farklı farklı sınırların, milliyetlerin "milleti" haline geldiler. Başlarda Osmanlı devleti içinde kimlik, milliyet, vatandaşlık gibi değerlendirmeler yapılmazken; artık Osmanlı topraklarından yeni yeni oluşturulan hatlarla bu tanımlamalar gündeme iyice yerleşti. Değişik etnik ve dinsel gruplar arasındaki uzlaş, yerini çatışma ve ayrışmaya bırakmış, Osmanlılık yok olmaya yüz tutmuştu.⁹²

2.1.2. 19. yüzyıla damgasını vuran kapitülasyonlar ve ticaret antlaşmaları

19. Yüzyılın başlarında siyasal, askeri ve mali bakımlardan güçsüz duruma düşen Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletlerinin, özellikle de İngiltere'nin serbest ticaret yönündeki baskılarına direnememiş ve bu devletlerle bir dizi ticaret antlaşması imzalamıştır. Bu anlaşmalar, Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalat ve

⁸⁸ Akşin, Age., s. 38.

⁸⁹ Ünal, Age., ss. 352-353.

⁹⁰ Ünal, Age., ss. 332-335.

⁹¹ İnalçık, (Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...), s. 891.

⁹² Kasaba, Age., ss. 193-204.

ihracata uygulayabileceği gümrük vergilerini oldukça düşük düzeyde tutmasına ve bağımsız bir dış ticaret politikası uygulayabilme imkanından yoksun kalmasına neden olmuştur.⁹³

Osmanlı İmparatorluğu'nun, 16. yüzyıl ile 18. yüzyıl arasında, Avrupa devletlerine tanıdığı kapitülasyon hükümlerini Ökçün, genellikle iki kısma ayırmaktadır. Birinci kısımdaki kapitülasyonlar, verildiği devlet tebaasına Osmanlı ülkesinde ticaret serbestisi tanımaktadır. Bu tip düzenlemeleri bir tür ticaret sözleşmesi olarak nitelemiştir. Adı geçen yüzyıllarda yeterli olan bu düzenlemeler, 19. yüzyılda gelişen Avrupa sanayi kapitalizmi için yeterli olmamış ve kapitülasyonların mutlak bir *laissez faire-laissez passer* ilkesine aykırı olan hükümleri, 1838-1846 yıllarında Avrupa devletleri ile imzalanan ticaret sözleşmeleri ile kaldırılmıştır. Kapitülasyonların ikinci kısmını teşkil eden hükümler ise ticaret serbestisi için gerekli hukuki ve adli himayeyi öngören hükümlerdir.⁹⁴

19. yüzyılda, bir çok ülke ile ticaret antlaşması imzalanmıştır. Antlaşma yapılan ülkeler arasında İsveç, Sicilya, Amerika, Rusya, Portekiz, Toskana, Belçika, İngiltere, Fransa, Sardunya, Hamburg, Prusya, Danimarka, Brezilya, Avusturya, Meksika ve Hollanda bulunmaktadır. Bu ülkelerle sayısız antlaşma imzalanmıştır. Hepsi de uluslararası ticaret akışkanlığı için düzenlenen, gerek ikili gerekse çok taraflı antlaşmalardır.

Özellikle, 1838 yılında imzalanan Serbest Ticaret Antlaşması'ndan sonra, ülkelerle imzalanan antlaşmalar, serbest dış ticaret rejimi düşüncesi etrafında şekillenmiştir. Bu antlaşmaya dayanan serbest dış ticaret rejiminin, Osmanlı Devleti'nde uygulanmaya başlaması ile, kendi sanayilerini gümrük duvarları ile kontrol altına alan Avrupa devletlerinin sanayi ürünleri karşısında rekabet gücünü kaybeden Osmanlı zanaatları, gedikli esnafının direncine ve ıslah-ı Sanayi Komisyonu gibi girişimlere rağmen, gerek bilgi, teknoloji ve gerek sermaye birikiminin yetersizliği gibi olumsuz koşullardan büyük darbe yemiştir.⁹⁵

⁹³ H. Avni Özcan, "Dünden Bugüne Dış Ticaretimizdeki Gelişmeler", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998, s. 1.

⁹⁴ A. Gündüz Ökçün, **İktisat Tarihi Yazıları**, Sermaye Piyasası Kurulu, Ankara, 1997, ss. 3-4.

⁹⁵ Kazgan ve Diğerleri, Age., s. 241.

Avcıoğlu⁹⁶ ve Cem⁹⁷ de, Osmanlı sanayinin çöküş nedeni olarak 1838 Antlaşmasını göstermektedirler.

Ancak 1838 antlaşmasından önceki bazı antlaşmalar da ekonomik/ticari neticeler arz etmektedir. Şöyle ki, 1812 yılında imzalanan Bükreş antlaşması'na göre, Prut ve ondan sonra da Tuna tarafeyn arasında sınır kabul edilerek, Tuna ve Tuna ağzı iki tarafın ticaret gemilerine de açık olacaktır. Bunun dışında, 1829 tarihinde Ruslarla imzalanan Edirne antlaşması'na göre de, Rus ticaret gemileri Boğazlara açılacak, 10 senede 10 milyon duka altın savaş tazminatı olarak ödenecek, Rus tüccarları için de 1,5 milyon duka altın savaş tazminatı verilecektir. Ancak 10 milyon duka altının tamamı ödenmemiştir.⁹⁸ Bu antlaşmanın özellikle yedinci maddesi uyarınca, Karadeniz ve Akdeniz, Rus bayrağı bulunduran Rus ticaret gemilerine tamamen serbestlik tanınarak, diğer devletlerin ticaret gemilerinin Rus limanlarına ulaşmak için Boğazları geçebilmelerine de böylelikle izin verilmiştir. O tarihe kadar yabancı devlet tüccarlarına istisnasız olarak uygulanan Yed-i Vahid (tekel) usulü, Ruslar açısından kaldırılmıştır.⁹⁹

Osmanlı Devleti, 19. yüzyılda yapmış olduğu ticaret antlaşmaları ile yabancı devletlere ayrıcalık tanıma yükü altına girmiştir. Bu ayrıcalıklar sonucunda Osmanlı gümrükleri, bir yandan yabancı emtiaya, bir yandan da yabancı iş adamlarına ve tüccarlara ardına kadar açılmış; böylece iç piyasaya makine Avrupa'sının malları ile tüccarlar egemen olmuştur. Bu tarihsel gerçeğin sonunda da Osmanlı-Türk iktisat sistemi, kapitalist devletlerin tutsağı durumuna girilmiştir. 1838 tarihli İngiliz Antlaşması'ndan 1861 tarihli Fransız Ticaret Antlaşması'na kadar 20 adet ticaret antlaşması çeşitli ülkelerle imzalanmıştır. Bu dönemdeki antlaşmaların en önemli özelliği 1838 İngiliz Antlaşması'ndan esinlenmiş olmalarıdır. Bu antlaşmalarda dahili gümrüklerin tamamı kaldırılmış; ancak Tanzimat yenilikleri ile de ihraç mallardan %12, İthal mallardan %5, transit mallardan da %3 gümrük vergisi yeniden getirilmiştir.¹⁰⁰

⁹⁶ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni**, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1969, s. 50.

⁹⁷ İsmail Cem, **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, Cem Yayınevi, İstanbul, 1970, s. 177.

⁹⁸ Ünal, Age., 140-192.

⁹⁹ Kurdakul, Age., ss. 197-198.

¹⁰⁰ Issawi (**The Economic History of The Middle East...**), s. 38., Tevfik Güran, **Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918**, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 6., Kurdakul, Age., ss. 28-30.

1861'de Fransa ile yapılan ticaret antlaşmasından sonraki dönem antlaşmaları 1889 yılına kadar sürmüştür. Bu antlaşmaya göre, 1838 Antlaşması'nın, tüm kapitülasyon ayrıcalıklarını içeren hükümlerinin aynen yürürlükte kalmasına karar verilerek, toplam 14 adet antlaşma imzalanmıştır. 1861 Antlaşması'nın sonradan bütün antlaşmalara da geçen ve yenilik getiren hükümleri şöyledir: İhracattan alınan gümrük %8'e indirilerek her yıl %1 kısıntı ile 7 yıl sonunda %1'de sabit kalması kararlaştırılmıştır. İthalatta %5 olan oran %8'e çıkarıldı ve söz konusu mal 6 ay içinde satılamadığı takdirde tekrar yurt dışına çıkarılacak olursa transit malı sayılarak, alınan ithalat vergisinin %7'sinin iadesine hükmedildi. Transit vergisi ise %7 olarak kararlaştırılıp, 8 yıl içinde %1'de sabit tutulmak kaydı getirilmiştir. Bu antlaşmayla bir de tuz, tütün, silah, top, tüfenk ve her türlü savaş araç ve gereçlerinin ülkeye sokulması yasaklanmıştır. Antlaşmanın süresi de 28 yıl olarak kararlaştırılmış ve diğer devletlerle yenilenecek ticaret antlaşmalarına istenildiği takdirde bu antlaşma hükümlerinin geçirilmesi taahhüdünde bulunulmuştur.¹⁰¹

28 yılın sonunda ise Fransa ve diğer ülkelerle imzalanan bu antlaşmalar yenilenmemiştir. Ancak, gümrük tarifelerinin yeniden tanzimi gerekçesiyle uluslararası bir komisyon tarafından 1890 yılında bir antlaşma imzalanmıştır. Bu düzenlemeyle getirilen yenilikler şunlardır: Önceden ithal ve ihraç malların kıymeti üzerinden gümrük alınırken; yeni sistemle ağırlık, tul ve hacim üzerinden vergi alınması kararlaştırılmış; ihracat ve transit vergilerin tümü ortadan kaldırılmış ve son olarak da ithalatta hammadde ve tüketim maddelerine ait gümrük vergisi %3 ile %20 arasında saptanmıştır.¹⁰²

7 Temmuz 1867 tarihinde Ali Paşa tarafından kaleme alınan muhtırada kapitülasyonların, 19. yüzyıl ticaret antlaşmaları ile teyid edilen ve yenilenen hükümleri hakkında ifadeler bulunmaktadır. Bu muhtıraya göre, kapitülasyonlarla tanınmış olan imtiyazlar, yalnızca yabancı tebaaya mahsustur, dış ticaret dışında bütün konularda yabancılar, Osmanlı tebaasının tabi olduğu vergilere tabi olacaktır, konsoloslukların ikametgahları ülke-dışılık imtiyazından faydalanamayacaktır. Osmanlı kanunlarından yerli tebaa gibi faydalanan yabancı tebaa aynı zamanda bu kanunlara uymak zorunda olacak, hukuk ve ceza alanında

¹⁰¹ Kurdakul, Age., ss. 30-31.

¹⁰² Kurdakul, Age., s. 31.

her devletin yargı hakkı, ülkesinde ikamet eden yerli yabancı tebaayı kapsayacak ve son olarak da 4.000 akçeden fazla davaların Divan-ı Hümayun'da bakılacağını öngören 1740 tarihli kapitülasyon hükmü kaldırılacaktır.¹⁰³

Yapılan ticaret antlaşmalarının 19. yüzyıl Osmanlı dış ticaretini hareketlendirdiği söylenmelidir. Yüzyılın başından sonuna kadar olan ticaret rakamları incelendiğinde¹⁰⁴ dış ticarete ihracat hacminin yaklaşık 6 kat, ithalat hacminin de yaklaşık 4 kat arttığı bilinmektedir.

2.2. Nüfus

Nüfus artışı, iktisadi gelişmeyle birleşen, onunla sıkı ilişkileri olan ve teknik gelişmede olduğu gibi çağdaş iktisat tarihinin dışında düşünülmemeycek bir olgudur.¹⁰⁵ Nüfus hareketleri, insanlığın başlangıcından beri toplumlar için hep “dönüştürücü” bir nitelik arz etmiştir. Küresel tarihe bakıldığında, demografik yapıların kültürel, ekonomik, toplumsal ve hukuksal bir çok etkisinin olduğu görülür.

Bir toplumun ekonomik kurumlarını ve bu kurumların işleyişlerini ele almak için, o toplumu oluşturan bireylerin nitelik ve niceliklerini incelemek gerekir. Batıda ortaçağ sona erdikten sonra sosyal bilimciler, nüfusun niteliği üzerinde inceleme ve araştırmalarda bulunmuşlar, hemen hemen her ülkede nüfus sayımlarını düzenli bir şekilde yapmaya başlamışlardı. Osmanlı İmparatorluğunda da devletin kuruluşundan hemen sonra “Memleket Tahriri” adı altında öncelikle düşmandan alınan topraklar üzerindeki halkın gelirlerini ve ellerinde bulundurdıkları araziye saptamak için sayım ve yazım yapıldığı bilinmektedir. Tahrirler sonucunda tutulan defterler, asker almada, vergilendirme ve diğer kamu hizmetlerinin gördürülmesinde başvuru ana kaynak olduğundan, büyük bir titizlikle saklanmıştır. Ne var ki çeşitli iç ve dış etkenlerle, İmparatorluk kuruluşunu tamamladıktan bir süre sonra bu alanda beklenen olumlu gelişmeleri sürdürememiştir.¹⁰⁶

¹⁰³ Ökçün, Age., 4-13.

¹⁰⁴ Bkz. 3. Bölüm.

¹⁰⁵ Jean Maillet, **18. Yüzyıldan Bugüne İktisadi Olayların Evrimi**, Çev: Ertuğrul Tokdemir, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1983, s. 74.

¹⁰⁶ Çadircı, Age., s. 44.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıldaki nüfusu hakkında yazılanlar yetersiz olmamakla birlikte bunların çoğu etnografik çalışmalardır. Karpat'a göre başlıca üç kusurları vardır: Öncelikle çok azı gerçek nüfus sayımına dayanan güvenilir istatistiksel bilgiden yararlanır. İkinci olarak bu çalışmalar çoğu kez salt İmparatorluk sınırları içindeki bazı etnik ve dini toplulukların siyasal iddialarını desteklemek amacıyla ele alınmıştır; yazarlarının ya da bilgi kaynaklarının siyasal önyargılarını da yansıtır. Üçüncü olarak, Batılılar tarafından yapılan bu "nüfus çalışmaları"nın (daha doğru bir deyişle etnografik araştırmaların) çoğu, Anadolu'yla ve Arapça konuşulan ülkelerle ilgili hiçbir açıklama getirmemekte ve Osmanlı Devletinin Avrupa topraklarını ele almaktadır.¹⁰⁷

Çadircı'ya göre 19. Yüzyılın başlarında, Osmanlı imparatorluğunu dağılma ve çökmekten kurtarma girişimleri ile beraber nüfus, arazi ve mal-mülk sayımı yeniden değer kazanmaya başlamıştır. Özellikle, Yeniçeri Ocağının kaldırılmasının hemen ardından yeni kurulan ordunun, giderlerini karşılamak amacı ile devletin, vergi kaynakları ve asker çağındaki nüfusu tespit etmek için girişimde bulunduğu görülüyor. Bu amaçla, Anadolu ve Rumeli'deki erkek nüfusu saptamak adına, 1830 yılında nüfus sayımına başlanmış ve bu sayım bir yıl içinde tamamlanmıştır. 1831 yılından başlanarak Osmanlı İmparatorluğu içinde bulunan şehir ve kasabalarda nüfus işleriyle ilgilenmek üzere yeni bir örgüt oluşturulmuştur.¹⁰⁸

Tabakoğlu, nüfus değişikliklerinin 19. Yüzyıl Osmanlı ekonomisinde derin etkileri olduğunu ifade etmektedir. 1831'de tamamlanan ve sadece erkek nüfusu kapsayan bir sayıma göre (sadece erkek nüfusu 4 milyon kadar görülmekteydi¹⁰⁹) sadece Anadolu'da 7-7,5 milyon kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir.¹¹⁰ Devam eden uzun savaşlar neticesinde, özellikle erkek nüfusta büyük kayıplar olmuştur. Bu yüzyılda hamile kadınlarda düşük oranlarının, özellikle de 1870'lerde en yüksek seviyesine ulaştığı biliniyor. 1830'dan önce nüfus büyük olasılıkla azalmıştı; ancak 1830'lardan sonra durum tersine dönmüş ve göç alımı,

¹⁰⁷ Kemal H. Karpat, **Osmanlı Nüfusu 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s. 41.

¹⁰⁸ Çadircı, Age., s. 47.

¹⁰⁹ Çadircı, Age., s. 49.

¹¹⁰ Tabakoğlu (**Türk İktisat...**), s. 140.

hastalıkların azalması, sağlık koşullarının iyiye gitmesi, güvenlik, nakliyat gibi nedenlerden dolayı nüfus artmıştı.¹¹¹

Tablo 2.1: Osmanlı İmparatorluğu’nda nüfus 1820-1897

Tarih	Avrupa	Anadolu	Diğer	Toplam
1820-1840	9.160.000			
1831	10.676.000			
1844-1856	15.500.000	10.700.000	9.150.000	35.350.000
1867	18.487.000	12.813.000	8.700.000	40.000.000
1872-1874	14.752.820	14.280.291	11.479.000	40.512.111
1877-1878	4.362.142	-	-	13.064.109
1884	3.924.000	10.721.000	2.490.000	17.135.000
1897	5.594.000	12.482.000	11.464.000	29.486.000

Kaynak: 1820-1878 yıllarına ait veriler Karpat, Age.’den derlenmiştir. 1884 ve 1897 yıllarına ait veriler ise Vedat Eldem, “**Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**”, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, ss. 12-13’ten alınmıştır.

19. yüzyılın başlarında, nüfusun büyük bir kısmının Anadolu dışında olduğu görülmektedir. (Bkz. Tablo 2.1). Ancak toprak kayıplarının yüzyıl boyunca, özellikle nüfusun yoğun olduğu Yunanistan, Bulgaristan, Eflak, Boğdan gibi eyaletler, artarak devam etmesi bu kesimlerdeki nüfusun azalmasına yol açmıştır.

Halkın çoğu kırsal kesimlerde yaşıyordu. Bunların nüfus içindeki oranı %80 civarındaydı. Nüfusun şehirlerle kırsal bölgeler arasında dağılımı yüzyıl zarfında biraz değişmiştir. 1840 ile 1913 yılları arasında şehir nüfusunun oranı %17’den %22’ye çıktı. Bazı şehir ve kasabalar bilhassa Avrupa ile ticaretleri

¹¹¹ Çadircı, Age., s. 45-50.

dolayısıyla, iyice büyüdü. Bazı şehir ve kasabalar da savaştan ve ticaret yollarının değiştirilmesinden dolayı durakladılar veya küçüldüler.¹¹²

Tablo 2.2: 1884-1897 yılları arasında nüfus artışı (1000)

Yıllar	Müslüman	Gayrimüslim	Toplam
1884	12.590	4.544	17.135
1885	12.708	4.579	17.286
1886	12.825	4.603	17.429
1887	12.942	4.637	17.580
1888	13.059	4.662	17.721
1889	13.177	4.676	17.853
1890	13.294	4.701	17.995
1891	13.411	4.734	18.146
1892	13.411	4.763	18.175
1893	13.578	4.777	18.316
1894	13.646	4.805	18.451
1895	13.763	4.833	18.596
1896	13.891	4.849	18.740
1897	14.112	4.938	19.050

Kaynak: Cem Behar, **Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu 1500-1927**, Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2003, s. 49.

Balkanlardaki toprak kayıpları Müslümanların nüfus içindeki paylarını zamanla attırmıştı. (Bkz. Tablo 2.2). Yüzyıl sonuna yaklaşıldıkça Müslüman nüfusun artış hızının gayrimüslimlere nazaran yüksek olduğu gözlenmiştir. 1884-1897 dönemi, Osmanlı'nın savaş içinde bulunmadığı ve kayda değer bir toprak kaybına uğramadığı bir dönemdir. Dolayısıyla tabloda görünen artışların sadece doğum, ölüm ve net göçlerin sonucunu yansıttığı söylenebilir.¹¹³ Tablodaki bilgilere bakılarak nüfus artış hızı hesaplanabilir. Müslümanların 1884 yılından 1897 yılına kadar olan 13 yıllık bir sürede, yüzde 12,8 oranda artış hızı gösterdiği anlaşılmaktadır. Gayrimüslimler ise bu süre boyunca yüzde 8,67 oranında artış hızı göstermiştir. Genel olarak 1884 yılından 1897 yılına kadar Osmanlı nüfusunun yüzde 11,18 oranında arttığı gözlenmiştir. Gayrimüslimler,

¹¹² İnalçık (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), ss. 905-906.

¹¹³ Behar, Age., s. 49.

Müslümanlara nazaran daha düşük bir nüfus artış oranına sahiptir. Bu durum, Müslüman dünyasının, günümüzde Arap dünyasında olduğu gibi, kalabalık nüfus geleneği ile de açıklanabilir.

Bazı ülkelerdeki nüfus artış oranları da karşılaştırma imkanı sunması açısından incelenebilir. Tablo 2.3'te bazı ülkelerdeki nüfus artışları gösterilmiştir.

Tablo 2.3: Ülkelere göre nüfus artışları (1000)

Yıllar	Fransa	Almanya	Amerika
1840	34.080	32.987	-
1850	35.630	35.312	23.260
1860	36.510	37.611	31.500
1870	36.870	40.805	38.650
1880	37.450	45.095	50.260
1890	38.380	49.241	63.050

Kaynak: Maillet, Age., s. 75.

Tablo 2.3 incelendiği takdirde 1840 yılından 1890 yılına kadar 50 yıllık sürede Fransa'da nüfus artışı yüzde 12,62, Almanya'da yüzde 49,28, Amerika'da 1850-1890 arasında yüzde 171,07 olmuştur. Avrupa ve özellikle Amerika'da görülen hızlı nüfus patlamasının nedenlerini Maillet, hayat şartlarında, konut, ısınma, beslenme alanındaki düzenlemeler, tıp alanındaki gelişmeler ve ölüm oranlarındaki azalmalar olarak göstermektedir.¹¹⁴

Tablo 2.3'teki ülke nüfuslarıyla karşılaştırıldığında Osmanlı nüfusunun bir hayli az olduğu gözlenmektedir. Yıllara göre nüfus artış hızları da Osmanlı İmparatorluğu'na göre oldukça yüksektir.

19. yüzyıldaki toprak kayıplarının büyük kısmı, gayrimüslim halkın yaşadığı alanlar idi. İncalcık'a göre, ne tarım ne de sanayi sadece Hristiyan veya Müslümanlara mahsus alanlardı. Ürünleri piyasaya sürülen tarım ve sanayi faaliyeti Müslüman, Hristiyan ve Yahudilerin yerleşmiş olduğu sahalarda mevcuttu. Harput gibi Hristiyanların ve Uşak gibi Müslümanların yoğun olarak yerleşmiş olduğu merkezlerde de sanayi faaliyeti çok yüksekti. İncalcık, Osmanlı

¹¹⁴ Maillet, Age., ss. 83-84.

İmparatorluğunun iktisadi faaliyetini dinle (veya etnik faktörlerle) izah etmenin boşuna bir çaba olduğunu ifade etmektedir.¹¹⁵

Tabakoğlu ise, İmparatorluğun iktisadi faaliyetlerini dinle ilişkilendirmiştir. Tabakoğlu'na göre, İslam'ın bir ahlak ilkesi olarak ortaya koyduğu ve ahiliğin günlük hayata geçirdiği hizmet anlayışı, dayanışmacı bir toplum oluşturmayı hedef almıştır. İslam'la ilgili infak (harcama) duygusu bu arz yönlü toplumu oluşturmanın maddi yönünü teşkil eder. İşte bu noktada arz yönlü ekonomi gündeme gelir. Bu yaklaşıma göre ekonomi insan içindir. Çağdaş kapitalist anlayışta olduğu gibi insan ekonomi için değildir. Toplum ve ekonomide bu zihniyetin hakim olmasından dolayı Osmanlılarda, batı kapitalizmini oluşturan sömürgeci faaliyetler, sınıf mücadeleleri görülmemiştir. Kapitalizmin oluşturup idealize ettiği homo economicus'un temel saiki, ferdi menfaattir ve bunun müşahhas şekli burjuvadır.¹¹⁶

Bunların dışında, okur-yazar oranı da, toplumsal ve ekonomik gelişme hakkında bir ışık tutmaktadır. (Bkz. Tablo 2.4).

¹¹⁵ İnalçık (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), s. 907.

¹¹⁶ Tabakoğlu (**Türk İktisat...**), ss. 132-136.

Tablo 2.4: Osmanlı Devletinde okuma yazma bilmeyenlerin sayısı, 1894/1895

İdari Bölge	Okuma-yazma Bilmeyenlerin Sayısı	Okuma-yazma Bilmeme Yüzdesi
Edirne	365.000	42.94
Erzurum	275.000	40.30
Adana	168.000	42.77
Ankara	377.000	43.08
Aydın	453.000	31.45
İşkodra	159.000	46.09
İzmit	79.000	32.09
Bağdat	333.000	41.62
Basra	152.000	47.50
Bitlis	187.000	39.90
Beyrut	198.000	34.72
Biga	64.500	46.90
Cezayir-i Bahr-i Sefid	98.200	36.98
Çatalca	17.600	28.38
Halep	383.000	48.08
Hicaz	624.000	19.64
Hüdavendigâr	402.000	29.45
Dersaadet	89.000	22.05
Diyarbakir	98.250	10.00
Zor	73.500	39.83
Sivas	384.000	40.29
Selanik	396.000	39.32
Suriye	225.000	36.85
Şehremaneti Mülhakatı	24.000	26.51
Trabzon	367.000	34.20
Kastamonu	401.000	42.94
Konya	393.000	41.30
Kosova	238.000	32.55
Kudüs	86.000	36.03
Girit	94.000	38.08
Musul	110.000	26.42
Manastır	432.000	40.37
Mamuretülaziz	213.000	42.17
Van	98.300	31.04
Yanya	199.000	37.85
Yemen	722.000	28.32
_____Toplam	8.798.350	

Kaynak: Karpat, Age., s. 254.

Bu istatistiklerde yalnızca on yaşın üstündekiler dikkate alınmıştır. Bunların %34.3'ünün okuma yazma bilmediği görülmektedir. On yaşın altındaki çocukların toplan sayısı 4.057.277 idi ve bunlardan yalnızca 853.125'i okula gidiyordu; geri kalan 3.204.152 kişi okuma yazma bilmeyenler arasında sayılmış olsa gerek. Bu nedenle toplam rakam 12.382.502'ye yükselir ya da toplam Osmanlı nüfusunun %46'sını oluşturur.¹¹⁷ Ki bu durum da, toplumun geri kalmışlığı hakkında önemli bir bilgidir.

Bölgelere bakıldığında ise, Halep'in nüfusu yaklaşık olarak 797.000 hesaplanırsa, yüzde 48,08'lik bir okur-yazar olmama çok yüksek bir orandır. Halep, hesaplanan iller arasında okur yazarlığın en düşük olduğu ildir. Okur yazarlığın en yüksek olduğu il ise Diyarbekir olarak görünmektedir. Yüzde 90 okuma yazma oranıyla, Dersaadet'i (İstanbul) bile geride bırakmıştır. Dersaadet'te yüzde 77,5 oranında bir okur yazarlık söz konusudur.

Bir toplumda eğitim olmadan gelişme, ilerleme mümkün değildir. Eğitim olmadığı zaman ne teknoloji ne sanayi ne de sosyo-kültürel yapı ilerlemez, o toplum çağdaşlarının daima gerisinde kalır. Osmanlı toplumunun içinde bulunduğu yüzyılı, batılı çağdaşlarıyla kıyaslandığı zaman, oldukça geriden takip etmesi, ekonomik ve diğer alanlarda büyük gelişmeler kaydedememesinin sebeplerinden birisi de eğitim istatistiklerine bakıldığında ortaya çıkıyor. Eğitim seviyesinin ne kadar düşük olduğu okur yazar oranlarından anlaşılmaktadır. (Bkz. Tablo 2.4).

2.4. Ulaşım

Osmanlı İmparatorluğu toprakları, doğu ve batı ekonomilerini birbirine bağlayan İpek ve Baharat yolları üzerinde bulunuyordu. Coğrafi konumun vermiş olduğu bu avantaj dolayısıyla, yüzyıllarca ticari açıdan çok önemli işler başarmıştır. Ancak 18. yüzyıldaki coğrafi keşiflerle daha başka deniz yollarına ulaşıldı ve dolayısıyla da söz konusu ticaret yolları artık önemini kaybetmiş oldu.

18. yüzyıldaki sanayi devrimiyle birlikte, buharlı makinelerin icat edilip bunlardan taşımacılıkta yararlanılması sayesinde su ve karayolları aracılığıyla insanların ve malların dolaşımı büyük bir artış göstermiştir. Yelkenli gemilerin

¹¹⁷ Karpat, Age., s. 254.

yerini artık buharlı gemiler almaya başladı. 19. yüzyılda bu yeni teknoloji daha da ilerleyerek, sürat ve taşıma kapasitesini arttırmış ve taşımacılık daha güvenli ve emniyetli hale gelmiştir. Buharla çalışan gemiler, Osmanlı kara sularında ilk kez 1820’li yıllarda kullanılmaya başlandı ve hızla yelkenlilerin nüfuzunu eline geçirdi.¹¹⁸

Tablo 2.5: Başlıca Osmanlı limanlarına giren tonaj, 1830-1913 (bin ton)

Liman	1830	1860	1890	1913
Basra	10	-	100	400
Beyrut	40	400	600	1700
İstanbul	-	-	800	4000
İzmir	100	600	1600	2200
Trabzon	15	120	500	-

Kaynak: İnalçık (Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ...), s. 922.

Buhar gücü, gemilerin tonajını arttırmıştır. Bu artış, Tablo 2.5’te de görülmüş olduğu üzere, nakliyat hacminin büyük miktarda genişlemesiyle yüzyıl boyunca devam etmiştir. 1830 ile 1913 yılları arasında Osmanlı limanlarına gelen tonaj kat kat artmıştır.

Ticaret hacminin ve buharlı gemilerin artmasıyla beraber, yabancı şirketlerin çalışanları, Osmanlı halkının limanlarda faaliyet gösteren işçilerini oldukça zor durumda bıraktı. Ayrıca, yabancı şirketlere tanınan imtiyazlar onlara limanlarda bir tekel gibi hareket etme hakkını veriyordu. Yabancı tüccarlar ve deniz yolu şirketleri yabancı işçileri veya herhangi bir loncaya mensup olmayan Osmanlıları istihdam etmeyi tercih ettiler.¹¹⁹ Dolayısıyla bu durumda bir çok liman işçisinin de işini kaybettiği ileri sürülebilir.

Bu arada İstanbul başta olmak üzere İzmir, Selanik, Şam ve Beyrut gibi büyük şehirlerde toplu taşıma şirketleri faaliyete geçti. Taşıma konusunda aynı zamanda ilk Osmanlı anonim şirketleri kurulmaya başlandı. 1843’te “Fevaid-i Osmaniye Vapur Kumpanyası” kuruldu. Bundan sonra, Ali, Fuad ve Cevdet

¹¹⁸ İnalçık, (Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ...), s. 920-925.

¹¹⁹ İnalçık, (Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ...), s. 924.

Paşa'lar Şirket-i Hayriye'yi kurarak (1851-1945) İstanbul ve civarında vapur işletmeciliğine geçtiler.¹²⁰

Eldem'e göre, İmparatorlukta, bilhassa demiryolu siyasetinin ekonomiyi kalkındırma gayesi güttüğü, kilometre teminatı usulünün kabulünden anlaşılmaktadır. İlk nazarda zararlı görülen bu siyaset, meyvelerini vermekte gecikmemiş ve devlet işletmeci şirketlere verdiğiinden fazlasını, istihsalin artışı dolayısıyla tarh ettiği vergilerden almıştır.¹²¹

Tabakoğlu'na göre 1856 Paris kongresinden beri, Avrupa sermayesi Osmanlı ülkesinde demiryolu yatırımlarına girişmeye istekliydi. Aynı yılda yayımlanan Islahat Fermanı, yabancı sermayeye imkan tanıdığından Avrupalı müteşebbisler demiryolu imtiyazı koparmaya çalıştılar. Yabancı sermaye ve yabancı işçiler ülkenin bütün demiryollarının inşaatı ve işlemeye başlamasında büyük rol oynadılar. Söz konusu teknoloji, Osmanlı İmparatorluğu için oldukça yeni olduğundan, kurulum için yabancı desteği olmazsa olmazdı. Dış borçlar dışındaki yabancı sermaye yatırımlarının üçte iki gibi büyük bir bölümü demiryolu şirketlerine yapılmıştır. (Bkz. Tablo 3.3.). Bu şekilde Osmanlı ülkesinde demiryolları 1860'lardan itibaren hizmete girdi. Birinci dünya savaşına kadar şehir içi ulaşımın en büyük kısmını karşılayan tramvay işletmeleri, İstanbul'dan başka İzmir, Selanik, Konya, Şam, Beyrut ve Bağdat'ta mevcuttu.¹²² Böylelikle demiryolları yatırımının, yabancılara karlı yatırım alanlarının yanı sıra, ülke içinde kendi ticari mallarını pazarlayabilme imkanı da tanımış olabileceği ve Osmanlı zirai üretiminin dış pazarlara açılmasını ve yabancı malların da iç pazarlara girmesini sağladığı sonucu çıkarılabilir.

Ulaşım alanında bir de karayollarına değinmek gerekmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun kuruluşundan Tanzimat'ın ilanına kadar umumi yollar devlet tarafından, hususi yollar ise tımar, zeamet ve hayır sahiplerinin himmetiyle inşa ve tamir olunurdu.¹²³ Tımar sistemi de 19. yüzyılda iyice bozulduğu için karayolu yapımının sekteye uğramış olabileceğini söylemek mümkündür.

¹²⁰ Tabakoğlu (Türk İktisat...), ss. 238-239.

¹²¹ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 92.

¹²² Tabakoğlu (Türk İktisat...), s. 241.

¹²³ Eldem, (Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi...), s. 95.

Yollar bazı tamirlara rağmen oldukça bakımsızdı. 19. yüzyıl boyunca merkez idaresi yollara önem vermeyip bu iş için çok az kaynak tahsis etmiştir. Bu kusurlarına rağmen Anadolu’da ve Suriye’de kervanlar, karayolları ve patikalar bütün malların neredeyse yarısını taşımıştır. Kervanlar bölgelerin mallarını dahildeki ve hariçteki müşterilerine taşıdıkları gibi şehirlerdeki ve bunların banliyölerindeki daha kültürlü tüketicilerin de ihtiyaçlarını karşılıyordu. Nakliye tarifeleri yükte ağır, pahada düşük olan malların fiyatlarını uzun zamandan beri etkiliyordu. 19. yüzyıldaki teknoloji inkılabı yük hayvanlarıyla nakliye edilen bir çok Osmanlı mallarının maliyetlerini kabul edilemeyecek derecede yükseltti.¹²⁴

19. yüzyılda modern kapitalist devletin başarısını pekiştiren araçların başında demiryolunun da geldiği söylenebilir. Deniz taşımacılığına ek olarak Demiryolları vesilesiyle de uzaklığın anlamını iyiden iyiye yitirdiği, maliyetlerin düştüğü, sahil ve limanların iç kesimlerle çok daha fazla işlerlik-ulaşılabilirlik elde ettiği ifade edilmelidir.

Toplumdaki ulaşım ağlarının (demiryolu, deniz ve kara yolları), tarih boyunca insanlık için çok önemli işlevleri olmuştur. Bir ülkede ulaşım güvenilir, pratik, hızlı ve sağlam olduğu müddetçe bunun ekonomik katkısı yadsınamaz. Ülke içinde üretilen her türlü ticari mal rahatça dolaşım imkanı bulur, istenilen hedefe kolay ve emin bir şekilde ulaşırsa ticari hayat canlanır ve dolayısıyla iktisadi yapıya yarar sağlar. Osmanlı devleti ulaşım alanındaki gelişmeleri batılı emsallerine göre daha geriden takip etmiş olmasına rağmen, 19. yüzyılda devletin bu alanda önemli adımlar atmış olduğunu görülüyor. Demiryolları, karayolu ve deniz taşımacılığında eskiye göre olumlu gelişmeler izlenmiş, bu sayede yeni iş imkanları, ticaret, ziraat ve hizmet sektörlerinde yeni fırsatlar doğmuştur. Dolayısıyla ulaşım ağlarının eskiye nazaran gelişmesinin, Osmanlı ekonomisine olumlu yönde katkıları olduğunu ifade etmek mümkündür.

2.5. Tarım

Osmanlı İmparatorluğu’nda toprak devletin mülkiyetindeydi. Ancak yukarıdaki kısımlarda da belirtildiği gibi, tımar sistemi ile halka toprağı kullanma hakkı tahsis edilirdi. Bu da, hem vergilerin toplanmasını kolaylaştırırken hem de

¹²⁴ İnalçık (Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ...), ss. 937-939.

toprağın üretim sürecine dahil edilmesine vesile oluyordu. Ancak bu yüzyılda dünyada kapitalist sistemlerin egemen olmaya başlaması ile birlikte özel mülkiyetin de, özellikle de toprak mülkiyetinin yaygınlaştığı ifade edilmelidir. Dolayısıyla da tımar sistemi, toprak devlete ait olduğundan, kapitalist düzene aykırı bir düzeni yansıttığı için, bertaraf edilmesi gereken bir yapılanma olduğu düşünülmüş olabilir.

Tanzimat döneminde ülkede toprak satın almak isteyen yabancılar, liberal bir toprak sistemini arzuluyorlardı. Özellikle 1856 Islahat Fermanı, yabancıların toprak satın alabileceği gibi vaadlerde bulunmuştu. Tanzimat, zaten etkisizleşmekte olan tımar sistemini ortadan kaldırmıştı. 1841 ve 1847’de çıkarılan iki nizamname ile birlikte kişilerin ellerindeki topraklara tapu veriliyordu. Yine 1849 ve 1858 tarihli kanun ve nizamnamelerle miri arazinin borç mukabili el değiştirmesi kabul ediliyordu.¹²⁵ 1857 yılında neşredilen arazi kanunu ile iktisap, mülkiyet ve intikal usulleri yeni esaslara bağlanmıştır. Bu arada tımar ve zeamet de kaldırılmıştır.¹²⁶

Verginin Türkiye’de tesis tarihi kadar eski olan aşar, bütün aşara tabi arazinin, yani fetih esnasında Müslümanlara verilmiş olan toprakların mahsulleri üzerinden alınmakta idi. Aşar vergisi kanunen her mahsul meydana geldiği sırada vacip olurdu.¹²⁷ Aşar, devletin tarımsal ürünlerin onda birini talep ettiği ve toplam gelirlerin dörtte birine eşit miktarda gelir sağlayan bir kaynaktır.¹²⁸ Akdağ, tarımın milli ekonomi yönünden büyük bir önem taşıdığını ifade etmektedir. Bu işletme alanı memlekette ekincilik, bağcılık ve hayvancılık diye başlıca üç bölüm türünde gelişmişti.¹²⁹

Kasaba’nın ifadesine göre, klasik dönemden beri Osmanlı tarımının temelini küçük köylülük oluşturmuştur.¹³⁰ Osmanlı ekonomisi, kendine yeterli ve hatta dış piyasaya yönelik olan bir tarım sistemine sahipti. Fakat teknolojik gelişme olmaması, özellikle dış talebin yoğunluğu karşısında iç piyasayı mal

¹²⁵ Tabakoğlu (Türk İktisat...), s. 209.

¹²⁶ Eldem, (Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi...), s. 25.

¹²⁷ A. Du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, Der: Maliye Tetkik Kurulu, Damga Matbaası, 1978, s. 10.

¹²⁸ Mr. Foster ve Lord Hobard, **Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları 1861-1892**, Der: Nezih Varcan, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, s. 20.

¹²⁹ Akdağ, Age., s. 198.

¹³⁰ Kasaba, Age., s. 13.

darlığına itebiliyordu. Devlet, savaş baskısının hafiflemesiyle üretimi arttırma teşebbüslerine girişebiliyordu. Toprakların boş bırakılmaması ve iktisadi bitkiler yetiştirilmesi için vergi indirimi gibi tedbirler alınmıştı.¹³¹

19. yüzyıl ekonomisinin diğer bir hususiyeti, Eldem'e göre, sınai ve zirai faaliyetler arasında mevcut dengenin tedricen bozulması olmuştur. Sanayide makineleşme cereyanı, bu faaliyetlerdeki verimi, ananevi usullerden kolay kolay kurtulamayan ziraati geride bırakacak surette artırmıştır. Bu sebepten dolayı, batıda ziraatin tedricen yerini sanayiye terk ettiği ve büyük yatırımların bu sektöre kaydığı görülmektedir. Böylece zirai bölgelerle sanayileşmiş bölgeler arasındaki gelirler muvazenesi bozuluyor, sanayileşmiş ülkelerde refah seviyesi daha büyük bir hızla yükseliyordu.¹³²

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce, ziraatin istihsal kapasitesi, heyeti umumiyesi itibariyle, memleket ihtiyacını karşılamakla beraber, bazı gıda maddelerinin ithaline de her zaman ihtiyaç duyulmuştur. Dışarıdan temini gereken en önemli gıda maddeleri; un ve buğday, pirinç, şeker ile kahve ve çay gibi gıda maddelerinden ibaretti. İhracat ise daha çok tütün ve kuru meyveden müteşekkildi.¹³³ Tarımın durumunu kavrayabilmek için Tablo 2.6.'da arazinin kullanımı hakkında bilgiler bulunmaktadır.

¹³¹ Tabakoğlu (Türk İktisat...), s. 215.

¹³² Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1994, s. 1.

¹³³ Eldem, (Harp ve Mütareke...), s. 7.

Tablo 2.6: Osmanlı Devleti'nde ekilip biçilen toprakların alanı ve tarım, 1894/1895

Bölge	Alan (km ²)	Toplam Ekilebilir Alan	Ekili Ekilebilir Alanların Yüzdesi
Edirne	40.000	35.000	21.07
Erzurum	43.000	31.000	20.05
Adana	33.000	23.000	17.05
Ankara	68.000	36.000	12.05
Aydın	54.000	44.650	32.08
İşkodra	16.000	9.800	1.02
İzmit	10.300	7.500	0.03
Bağdat	170.000	80.000	43.09
Basra	150.000	59.000	41.03
Bitlis	37.000	32.000	20.08
Beyrut	12.600	9.500	0.09
Biga	20.000	14.000	3.60
Cezayir-i Bahr-i Sefid	5.600	3.800	0.02
Çatalca	11.200	8.100	0.04
Halep	49.000	33.000	21.03
Hicaz	1.243.517	20.000	11.02
Hüdavendigâr	60.000	51.500	40.00
Dersaadet	13.712	5.000	0.03
Diyarbakir	50.000	41.000	26.02
Zor	35.000	21.000	14.02
Sivas	60.000	42.500	31.07
Selanik	41.000	29.500	19.03
Suriye	90.000	51.000	38.00
Şehremaneti Mülhakatı	9.400	3.600	0.01
Trabzon	32.000	25.000	18.03
Kastamonu	48.000	41.000	24.00
Konya	78.000	67.000	41.09
Kosova	28.000	15.000	9.04
Kudüs	12.400	8.700	0.07
Girit	15.000	9.500	0.10
Musul	65.000	49.000	33.01
Manastır	23.000	13.800	2.70
Mamuretülaziz	28.000	18.700	10.06
Van	27.000	18.000	10.05
Yanya	21.000	14.900	7.05
Yemen	350.000	75.000	42.09
Toplam	3.049.729	1.047.050	

Kaynak: Karpat, Age., s. 255.

Tablo 2.6’da da görüldüğü gibi, ekilebilir alanların toplam alanlara oranı yüksek olmasına rağmen, hiç bir bölgede ekilebilir alanın yarısı bile ekili değildir. En çok ekili alan Bağdat’tadır. Tablo 2.6’dan Bağdat’ın nüfusu yaklaşık 800.000 hesaplanırsa, (Bkz. Tablo 2.6), kişi başına toplam ekilebilir alan da yaklaşık olarak 10.000 m² olmaktadır. Kişi başına 10.000 m² ekilebilir alan oldukça yüksek olmakla beraber bu olumlu durumdan faydalanılamadığı anlaşılmaktadır. Toprakların oldukça verimsiz kullanılmış olduğu gözlemleniyor. Tımar sisteminin çökmüş olması, İmparatorluğun son zamanlarda savaş dolayısıyla yıpranmış olması, vs gibi nedenlerin bu duruma yol açmış olabileceği söylenebilir. Ancak 1894 yılından önceki zamanlar için arazi kullanımı hakkındaki verilere rastlanamamıştır.

Tablo 2.7: 1874/1875 ve 1894/1895 arası yıllık tahıl üretiminin tahmini değeri

<u>Yıllar</u>	<u>Lira Cinsinden Değer</u>
1874/1875	2.500.000
1875	2.800.000
1876	2.100.000
1877	1.750.000
1878	1.312.000
1879	1.587.000
1880	1.962.000
1881	2.168.000
1882	2.725.000
1883	2.965.000
1884	3.270.000
1885	3.500.000
1886	3.970.000
1887	4.550.000
1888	4.872.000
1889	5.010.000
1890	4.310.000
1891	4.720.000
1892	5.600.000
1893	6.765.000
1894/1895	8.431.000

Not: 1844-1914 yılları arasında hiç değişmemiş olan Osmanlı resmi kuruna göre lira (bir altın sikke) 4.3355 dolara eşitlenmişti. (Altın içeriği için Bkz. 30. dipnot).

Kaynak: Karpat, Age., s. 256.

1874/1875'ten 1894/1895'e kadar yapılmış olan tahminler incelendiği takdirde, tahıl üretiminin Lira cinsinden değerinin yüzyıl sonuna doğru artmış olduğu görülmektedir. Buradan da, tahıl üretiminde 1874'ten 1895'e kadar olan dönemde toplam 5.931.000 Liralık bir artış olduğu çıkarılabilir. 1 Osmanlı Lirasının 4.3355 Dolara eşit olduğu bilgisinden hareketle, 21 yıllık süre zarfında 25.7 milyon dolarlık bir artış olmuştur. 1895 yılında da toplam nüfusun 18.596.000 olduğu bilindiğine göre, (Bkz. Tablo 2.2), bu tarihteki kişi başına toplam 1,97 Dolar değerinde tahıl üretimi yapılmıştır.

İnalcık'a göre, İmparatorluğun ziraatı bir mono kültür ziraatı değildi. Bilakis zamanla ziraati üretim ve ihracat hem arttı hem de çeşitlendi. Yüzyılın başında, bir çok eyaletin hububat ihracatı beklenilmeyen bir süratle artmıştı ve ihracat nispeti çok yükselmişti. Ege ve Akdeniz sahil bölgelerindeki çiftçiler, senelerden beri üretim fazlalarını Avrupa'ya ihraç etmişlerdi. Gıda maddeleri dışındaki ihracat, derileri tabaklamakta kullanılan meşe palamudu, pamuk ve tütünden müteşekkildi. Yüzyılın başından beri yün, tiftik, afyon gibi maddelerin ihracatı önemli olmaya başlamıştı. Bu temayül yüzyıl boyunca devam etti. Demiryollarının hububat yetiştiren Anadolu yaylalarına ve verimli Havran bölgesine kadar uzanmasına rağmen buğday ihracatı hiçbir zaman eski seviyesine erişemedi. Fakat bunu gıda maddeleri olmayan malların ihracatı telafi etti. Zira, gıda maddeleri olmayan malların ihracatı, gıda maddeleri yetiştirenlerin pazarlarını genişletti; artan ürün ihracatı buğdaya ve diğer gıda mallarına karşı talebi arttırdı.¹³⁴

Pamuk'a göre, genel olarak tarımın ticarileşmesi, üretimin bileşiminde tahıllardan ve diğer geçimlik ürünlerden sanayi hammaddelerine ve diğer pazarlık ürünlere (cash crop) doğru bir kaymayla birlikte gerçekleşeceği beklenir. Ancak, tahıllar meta üretiminin önemli bir parçası olduğu için, Osmanlı tarımının ticarileşmesi ve ihracata yönelmesi sürecinde üretimin bileşimi çok büyük değişiklikler göstermedi. Buğday, arpa ve diğer hububatın toplam tarımsal üretim içindeki payları, 1913'e kadar oldukça yüksek kaldı. Bu pay, 1890'larda Anadolu

¹³⁴ İnalcık (Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...), ss. 968-970.

demiryolunun yapımıyla geniş Orta Anadolu toprakları İstanbul ve Avrupa pazarları için tahıl üretimine açılınca, daha da yükselmiş olabilir.¹³⁵

19. yüzyıl boyunca zirai üretimin artmış olduğu anlaşıyor. Yeni topraklar ekilmeye başlarken yeni aletler kullanılmış fakat, tarım teknolojisi pek fazla ilerlememişti. Osmanlı'da 19. yüzyıldaki ziraat alanında makineleşmenin Avrupa'daki makineleşme seviyesinin çok altında kalmış olduğu anlaşıyor. Demir sabanların ve modern aletlerin tarımda kullanılması ancak 1890'lardan sonra mümkün olmuştur. Kullanılan tabii gübrelerin miktarı 19. yüzyıl boyunca değişmemiş, kimyevi gübreler hiç kullanılmamış, verimlilik haddi artmamıştır. Ancak en azından tarımda ihracata yönelik meta üretimi anlayışının geliştiği söylenmelidir. Bir de buna rağmen görülen o ki, ekilebilir alanların çok küçük bir kısmı ekiliyordu.¹³⁶ (Bkz. Tablo 2.6). Bu durumun da ya devletin ve halkın bilinçsizliğinden ya da kimi yetersizliklerden kaynaklandığı söylenebilir.

2.6. Sanayi

Avrupa'da 19. yüzyıl, sanayi üretiminin her anlamda hem kamu kesiminde hem de özel kesimde, doruk noktasına çıktığı bir dönemdir. Osmanlı İmparatorluğu ekonomisi ise (son dönemler hariç) çoğunlukla tarım ve el sanatları zemininde yapılan ticarete dayanmıştır. Yükselen Amerika ve Avrupa sanayisi karşısında artık Osmanlı'nın yöntemleri oldukça zayıf kalıyordu. Avrupa sanayi ürünleri ticaret vasıtasıyla İmparatorluk sınırları içine girmeye başlayınca özellikle el sanatlarına dayalı ürünler büyük tehlike altına girmiş, el tezgahları kapanmaya başlamıştır.

19. yüzyılın başlarına kadar olan dönemde mamul mallarda, ülke kendi tüketimini kendi üretimi ile karşılıyordu.¹³⁷ Osmanlı'da, dünya ekonomisi içinde hammadde ihracatçısı, sınai ürün ithalatçısı olan bir ekonomik yapı söz konusu idi. Uluslararası ihtisaslaşmanın bu klasik biçimi 19. yüzyılın ilk on yılından başlayarak süregelen dönüşümler sonunda yerleşmiş ve Avrupa kökenli sınai ürünler iç piyasaya büyük ölçüde egemen olmuştu. Sanayi devrimin sürükleyici

¹³⁵ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913**, Yurt Yayınevi, Ankara, 1984, s. 82.

¹³⁶ İnalçık (**Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...**), ss. 961-971.

¹³⁷ Tabakoğlu (**Türk İktisat...**), s. 223.

sektörünü oluşturan tekstil ürünleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl başlarında kendi kendine yeterli iken yüz yıl sonra iç tüketiminin %80-%90'ı ithal malı iplik ve kumaşlardan sağlanıyordu.¹³⁸

Devlet girişimleri olan baruthane, tophane ve tersane gibi üretim alanları dışında Osmanlı Devleti'nde sınai üretim genel olarak küçük ölçekli işletmelerde, manifaktür üretim biçiminde gerçekleşirdi. Dokumadan, deriye ve maden işletmeciliğine kadar hemen bütün üretim alanlarında tarımsal ürünler, hammadde olarak işlenir ve ara mal üretiminden ziyade doğrudan tüketime yönelik mallar üretilirdi.¹³⁹

19. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı sanayiinde küçük üretim hakimiyeti devam etmiştir. Fabrikalar imalathane çapında idi. Bununla birlikte yüzyılın ortalarında Bursa, Halep ve Trablus gibi şehirlerde bazı sermayedarların manifaktür merkezleri ve fabrikalar kurdukları görülmektedir. Bunlar daha çok Avrupa sanayinin ihtiyacına yönelik, yarı mamul mal üreten tesislerdi. Bu gibi imalathaneleri başlangıçta yabancı sermayedarlar kurmuşsa da zamanla yerli iş adamları ortaya çıkmıştır. Yerli sanayii ve ticareti olumsuz yönde etkileyen faktörlerden birisi de iç gümrüklerdi. Yabancı tüccarların ürünleri için söz konusu olmayan iç gümrükler, yerli ürünlerin fiyatlarını %12-50 arasında arttırıyordu.¹⁴⁰ Gümrük deyimi, terim olarak; sınırı geçen eşyanın gümrük muamelesi gören ve vergilerini tahsil eden idare, gümrük idaresinin vazife gördüğü bina, gümrük idaresinin coğrafi olarak görev alanı, muayyen eşyanın yurda girişi (bazan da yurttan çıkışı veya transit olarak geçişi) esnasında gümrük idaresince tahsil edilen vergi veya tüm bu konuları hükümlere bağlayan ve onların fiili yönlerini belli eden mevzuat ve uygulamaların bütünü demek olan gümrük hukuku anlamında kullanılmaktadır.¹⁴¹

Osmanlı'da tarımda olduğu gibi sanayi üretimi de devlet kontrolündeki loncalar eliyle yürütülüyordu.¹⁴² Loncalardan başka uzun zaman faaliyette olan gedik usulü, esnaf ve küçük sanatkarların faaliyetleri üzerinde derin izler

¹³⁸ Korkut Boratav, **Türkiye İktisat Tarihi**, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1998, ss. 11-12.

¹³⁹ Kazgan ve Diğerleri (**Osmanlı'dan Günümüze...**), s. 157.

¹⁴⁰ Tabakoğlu (**Türk İktisat...**), s. 224.

¹⁴¹ Erkut Onursal, "Dünden Bugüne Gümrük Mevzuatı", *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı:17, Nisan 2000, s. 1.

¹⁴² <http://ekutup.dpt.gov.tr/bilim/yucelih/biltek04.pdf> (SET: 10.04.2008).

bırakmıştır. 18. yüzyılın başlarında ihdas edildiği sanılan bu usule göre, bir sanatın icrasına mahsus, ekseriya müştereken, münavebe veya kira ile kullanılan alet ve edevat muayyen bir mahalde muhafaza olunur ve bu mahalde sanat icrasına yalnız gedikler yetkili kılınırdı. Fakat bu usul de suistimale müsait görüldüğünden, 1855'ten sonra gedik usulünün tanzim ve tahdidi için hususi nizamlar vazedilmiş ve gediklerin çoğalması önlenmiştir.¹⁴³

1913 ve 1915 yıllarında yapılan sanayi sayımları, bugünkü Türkiye sınırları içinde kalan Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, yani ülkenin en gelişmiş yörelerinde, 1908'den önce kurulmuş sınai tesislerin, 20 un değirmeni, 2 makarna, 6 konserve, 1 bira fabrikası, 2 tütün mağazası, 1 buz, 3 tuğla, 3 kireç, 7 kutu, 2 yağ, 2 sabun, 2 porselen imalathanesi, 11 tabakhane, 7 marangoz ve doğrama atelyesi, 7 yün, 2 pamuklu iplik ve dokuma, 36 ham ipek, 1 ipekli dokuma ve 5 “sair” dokuma fabrikası, 35 matbaa, 8 sigara kağıdı, 5 madeni eşya ve 1 kimyasal ürün fabrikasından ibaret olduğunu ortaya koyuyor. Şüphesiz bu liste, 1908'den önce kurulup sayım tarihinde tasfiyeye uğramış kuruluşları ve Adana, Samsun ve Tarsus'ta varolduğu bilinen birkaç sınai tesisi kapsamadığı için, Meşrutiyet öncesi Türkiye sanayinin eksiksiz bir dökümünü vermemektedir. Ancak, ülkenin sınai profilinin büyük bölümünü içerdiğinden şüphe olmayan bu kuruluşların, 1908 yılında çağdaş anlamıyla bir Osmanlı sanayiinin var olmadığını ortaya koyduğu belirtilmektedir.¹⁴⁴

1863 yılında kurulan ıslahat-ı Sanayi Komisyonu ile, gereksinim duyulan sınai gelişmeyi sağlamak için öncelikle kurumsal düzenlemeler yapmak amacı güdülmüştür. İlk sanayi okulu açma girişimi 1847 yılında başarısızlığa uğramış olsa da 1863 yılında tekrar açılmıştır. Bunu, Niş, Rusçuk, Sofya, Selanik ve Şam'da açılan sanayi okulları izler. 1868 yılında da İstanbul'da açılır. Demircilik, marangozluk, dökmeçilik, makinecilik, mimarlık, terzilik, kunduracılık ve mücellitlik. 1876'dan 1908'e kadar olan dönemde Edirne, Adana, İzmir, Bağdat, Bursa, Halep, Kastamonu, Kosova, Sivas, Trablusgarp, Yemen, Beyrut, Manastır ve Erzurum'da açılmıştır. Dönemin sonunda 2500 tane öğrencisi olmuştur. 1882'den sonra da bu sanayi okulları kız öğrenciler için de açılmaya

¹⁴³ Eldem, (Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi...), s. 58.

¹⁴⁴ Boratav, Age., s. 12.

başlamıştır. Bu türlü girişimlere rağmen, eğitim, gelişen sanayinin gereksinimlerine uzak kalmış, sanayileşme yeterince sağlanamamıştır.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Edhem Eldem, **135 Yıllık Bir Hazine, Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı Yayınları, 1997, ss. 244-246.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. 19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA EKONOMİK YAPI VE DIŞ TİCARET

3.1. Ekonomik Yapı

19. yüzyıl, yalnızca Osmanlı'da değil, dünya çapında büyük değişimlere şahit olmuştur. Özellikle sanayi devrimi, teknolojiyle birlikte çok hızlı toplumsal dönüşümlere yol açmıştır. Üretim eskilere nazaran bir hayli artmış, artı değer üretiminin neticesi olarak da tüketim alışkanlıkları değişmeye başlamıştır. Söz konusu dönemde Amerika Birleşik Devletleri ve batı toplumlarında meydana gelen bu gelişmeler, bu toplumların günümüzde bile devam eden hegemonyalarına yol açmıştır. Hiç kuşkusuz bu gelişmeler aslında siyasi/ekonomik ideolojilerle iç içe yaşanmıştır.

Wallerstein'ın ifadesine göre, dünyada 19. yüzyılda üç büyük siyasi ideoloji -muhafazakarlık, liberalizm ve sosyalizm- ortaya çıktı. Muhafazakar ideoloji, modernliğin gelişine bir tepki olması ve kendisini, durumu tamamen tersine çevirme ya da zararı sınırlama ve yaklaştırmakta olan değişiklikleri mümkün olduğunca engelleme amaçlarından birisine adanmıştır. Liberaller ilerlemenin kaçınılmaz olsa bile, biraz insan çabası olmadan, bir siyasi program olmadan gerçekleşmeyeceğine inanıyorlardı. Liberaller daima reformcu, yasallığı savunan ve bir ölçüde özgürlükçü olan liberal devletin, özgürlüğü garanti edebilecek tek devlet olduğunu iddia etmişlerdir. Katı liberallere göre devleti, ekonomik yaşamın dışında tutmak ve geneldeki rolünü en aza indirmek yaşamsal önem taşır: “Bırakın Yapsınlar!” (Laissez-faire) jandarma devlet doktrindir. Aslında siyasi bir program ve dolayısıyla bir ideoloji olarak sosyalizmi liberalizmden özellikle ayıran nokta, ilerlemenin gerçekleştirilmesinin büyük bir yardımcı ele ihtiyaç duyduğu, bu olmaksızın çok yavaş bir süreç olacağı kanaatidir.¹⁴⁶

Wallerstein'a göre, sol ideolojilerle sağ ideolojiler, aslında aynı temelden besleniyorlardı. Kimi zaman biraz farklı bir dille ifade etseler de, en azından başlıca altı programda ve dünya görüşünde hemfikirler: (1) Ulusların kendi kaderini tayini ilkesini desteklemekteydiler; (2) tüm devletlerin ekonomik

¹⁴⁶ Immanuel Wallerstein, **Liberalizmden Sonra**, Metis Yayınları, İstanbul, 2003, s. 75-84.

kalkınmasını savunuyorlardı; bununla tünelin ucundaki refah ve eşitlikle birlikte kentleşme, ticarileşme, proleterleşme ve sanayileşmeyi de kastetmekteydiler; (3) tüm insanlara eşit olarak uygulanan evrensel değerlerin varlığına ilişkin bir inancı dile getirmekteydiler; (4) teknolojik gelişmenin tek rasyonel temeli olarak (özellikle Newtoncu biçimdeki) bilimsel bilginin geçerliliğine olan güvenlerini dile getirmekteydiler; (5) insanın ilerlemesinin hem kaçınılmaz hem de arzu edilir olduğuna ve bu ilerlemenin gerçekleşmesi için güçlü, istikrarlı, merkezi devletlerin var olması gerektiğine inanmaktaydılar; (6) halk yönetimine - demokrasiye- inançlarını beyan ediyorlar, fakat demokrasiyi aslında akılcı reform uzmanlarının temel siyasi kararları almasına cevaz verilen bir durum olarak tanımlıyorlardı.¹⁴⁷

Teknolojik ve endüstriyel süreçlerle iç içe gelişen kapitalist üretim biçimi kendine özgü bir sınıf yapısına sahiptir. Her şeyden önce tarihsel bir kategori olan işçi sınıfının ortaya çıkıp gelişmesinin kaynağında endüstri devrimi ve endüstrileşme süreçleri bulunur. Endüstri toplumları, (1) iş gücünün önemli bir çoğunluğunun ikincil ve üçüncül sektörlerde, başka bir deyişle sanayide ve hizmetlerde yoğunlaştığı, (2) geleneksel toplumların statik karakteri karşısında verimlilik artışına yönelik dinamik bir ilerleme düşüncesini içselleştirmiş bulunan, (3) teknolojik yeniliklerin artış oranının daha önce görülmediği derecede yüksek bir seyir izlediği toplumlar olarak tanımlanabilir.¹⁴⁸ Dolayısıyla kapitalist üretim biçimi de “manifaktür üretim” tarzı döneminden “makinelî üretim” tarzı dönemine geçiş ile bağdaştırılabilir.

Ya da merkantilizm sonrası yapılanma ile de açıklanabilir. Weber, merkantilizmi, dış ilişkilerde sermaye birikimi açısından devletin elini güçlendiren bir iktisadi politika olarak görmüştür.¹⁴⁹ 15. ve 18. yüzyılların hakim iktisadi politikası merkantilizm, ticari kapitalizm ile ticaret burjuvazisinin sınıfsal gelişimini sağlama şeklindeki tarihi misyonunu yerine getirerek, 19. yüzyılın başında tarih sahnesinden çekilmiş; merkantil politikalar ve sömürge sisteminin deniz aşırı ülkelerden sağladığı yararlar, Batı Avrupa ülkelerinde yoğun sermaye

¹⁴⁷ Wallerstein, Age., ss. 54-55.

¹⁴⁸ Tülin Öngen, **Prometheus’un Sönmeyen Ateşi**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 39.

¹⁴⁹ Max Weber, **General Economic History**, Translated by: Frank H. Knight, Transactions Publishers, United States of America, 2002, s. 347.

birikimine neden olmuş, bu da sanayileşmenin itici gücünü oluşturmuştur. Avrupalı tacirler aracılığıyla Afrika, Asya ve Amerika'daki ticaret üzerinde kurulan ticaret tekelleri döneminde, bir yandan sömürge ülkelerin zenginlikleri altın, gümüş ve değerli eşya şeklinde Avrupa'ya akarken; diğer yanda da meta-para ilişkileri gelişmeye başlamış, kapitalist üretimin gelişme ve yoğunlaşmasının başlangıcı da bu yolla gerçekleşmiştir. Sanayi devrimi bu safhada, tek tek Batı Avrupa ülkelerinde sanayi burjuvazisinin, kapitalist sistemdeki yeni ve gelişen, dolayısıyla -daha sonraki bir safhada- hakim sınıfı olacağının habercisi olmuştur. Denilebilir ki 18. yüzyılda yaşanan süreç, ticari sermaye ile sanayi sermayesi arasındaki ilişki ve çelişkilerin gelişme ve dönüşme sürecidir.¹⁵⁰

Çelişkinin 1800'lü yılların başında çözülmesi, merkantil politikaların yerini, dünya ölçeğinde serbest dış ticareti öngören “laissez faire”nin alması biçiminde gerçekleşmiştir. Sanayi devrimini tamamlamış İngiltere ve Fransa'nın, bu iktisadi politikadan beklentileri, hammadde ve pazar sorununun çözülmesiydi. Çevre ülkelerinde hammadde ve pazar arayışı, bu soruna çözüm olmak bakımından, serbest ticaretin erdemlerinin de öne çıkarılarak sürdürüldüğü bir genel iktisat politikası şeklinde 19. yüzyıla damgasını vurmuştur.¹⁵¹

Yani Kazgan'ın da ifade ettiğine göre, liberal iktisadi düşünce, sanayi kapitalizminin bir doktrini şeklinde, ticari kapitalizmin iktisadi düşüncesi olan merkantilizme bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.¹⁵²

Ergin'e göre 19. yüzyıl, Osmanlı'da, yönetimde değişiklikleri getirmiş ve İmparatorlukta anayasal hareketler baş göstermiş ve 1839'da Tanzimat Fermanı'ndan sonra 1876 Kanuni Esasi'nin kabulü, ikinci meşrutiyet gibi olgular batının İmparatorluk üzerindeki zorlayıcı etkileri ile tek adamlık ve mutlak yönetim ilkesinin terk edilmesine neden olmuştur. Ancak bir fakla, batıda siyasi değişimlerin, endüstri devriminin başlangıcı ve sanayileşme süreci içinde ortaya çıkan toplumsal hareketler sonucu olduğu ve sınıfsal bir mücadelenin sonucu

¹⁵⁰ Ali Necip Kartal Gülbahar, **Türkiye'de İç Pazarın Açılma Süreci ve Çarlık Rusyası ile Bir Karşılaştırma**, İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003, s. 13.

¹⁵¹ Gülbahar, Age., s. 14.

¹⁵² Gülten Kazgan, **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1974, s. 45.

olarak ortaya çıktığı halde, Osmanlı’da bu hareketlerin sınıfsal bir nitelikten yoksun olduğu görülmektedir.¹⁵³

19. yüzyıl başlarında Osmanlı ekonomisi, geleneksel yapısını korumaktaydı. Yüzyıl başlarında da, geçen yüzyılda olduğu gibi himayeci politikalar egemen olmuştur. İç ve dış ticaret devletin gözetim ve denetimi altında sürdürülebilmiş; üretim ve tüketim de esnaf loncaları aracılığı ile denetlenmiştir. Ancak dış ticarete kaçakçılık büyük boyutlara ulaşmış, yasal yollarla yapılanlar da bilgi ve denetim yetersizliği neticesinde gerekli ilerlemeyi kaydedememiştir. Avrupa devletlerine tanınan ticaret kolaylıklarındaki denge 18. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı aleyhine bozulmuştur.¹⁵⁴

Çadircı’nın ifadesine göre, 19. yüzyılın ortalarına doğru klasik Osmanlı ekonomik zihniyeti de yavaş yavaş değişmeye, liberalizme doğru yol almaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu’nun hemen her alanda, bu yüzyılda geçirdiği değişimin yönünü, büyük ölçüde uluslararası ekonomi belirlemiştir. Başta Batı Avrupa ve Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere dünya ekonomisi bu yüzyılda çok büyük bir ilerleme kaydetmiştir. Kol gücü yerine buhar gücünün kullanılmaya başlaması ve teknolojik ilerlemelerle üretimde büyük artışlar elde edilmiştir. Tarım ve hayvancılıkta da teknolojiden yararlanılmaya başlanmıştır.¹⁵⁵ Aşağıdaki tabloda Avrupa’da nüfus başına düşen gelirin gelişimi gösterilmiştir.

**Tablo 3.1: Avrupa’da nüfus başına gelirin büyüme oranları
1800-1913 (%)**

1800-40	0,5
1841-70	1,2
1871-90	0,2
1891-1914	1,5

Kaynak: İnalçık (**Osmanlı İmparatorluğu’nun...**), s. 895.

¹⁵³ Berin Ergin, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Emegın Serüveni”, *TİSK Akademi*, Cilt: 2, Sayı: 4, Ankara, 2007, s. 11.

¹⁵⁴ Çadircı, Age., s. 6.

¹⁵⁵ Çadircı, Age.’in çeşitli bölümlerinden derlenmiştir.

Tablo 3.1.'de de görüldüğü gibi, kişi başına gelir yüzyıl içerisinde sürekli artış göstermiştir. Avrupa'nın gayri safi milli hasılası 6, kişi başına düşeni de 3 katı kadar artmıştır.

19. yüzyıl batı dünyasına bakıldığında sanayi, tarım ve ulaşım alanlarında büyük ilerlemeler olduğu görülmektedir. Sanayide yeni makineler icat edilmiştir. Yeni tip matbaa makinelerinin icadı, giyim sanayisinde çığır açan dikiş makinesi, inşaat alanında demir, metal iskelet ve kiriş kullanılması, ağaç işleme sanayiinin gelişmesi, makine yapımının mekanik usullerle gerçekleşmesi, vs. Tarım alanında da tabii ve kimyasal gübrenin kullanılmasıyla birim alan üzerinde randıman yükselmiş, ekin, hasat ve harman gibi büyük tarımsal faaliyetlerde elverişli makineler icat edilmiştir. Ulaştırma alanında da demiryolları ve deniz nakliyatını mümkün kılan gelişmeler yaşanmıştır.¹⁵⁶

Dünya ticareti bu yüzyılda reel fiyatlara göre 50 kat artarak büyük bir şekilde genişledi. Sınai verimlilikteki büyük artışlar, mamul malların fiyatlarını devamlı surette düşürdü ve yaygın bir fiyat deflasyonuna sebep oldu. Fiyat bakımından 19. yüzyıl bir deflasyon çağıydı. Fiyatlar genel olarak %50 oranında düştü. Sanayileşmemiş ülkelerde eşya fiyatlarının ve dış ticaret hadlerinin (ihraç/ithal fiyat oranı) düşmesi ve harici sermaye akımlarının kesilmesi ciddi mali istikrarsızlıklara yol açtı. 1880 yıllarına kadar Avrupa, Osmanlı topraklarında çok az yatırım yaptı. Yatırımların en büyük kısmı dış ticaretle meşgul olan işletmelerdeydi. Demiryolları için yapılan yatırımlar, yabancı sermayenin belki üçte ikisini teşkil ediyordu: %10 limanlara ve kamu servislerine vakfedildi. 1840 ile 1913 yılları arasında kişi başına Osmanlı ihracatı “kişi başına dünya ticareti ve kişi başına merkez-çevre ticaretinin” büyüme oranından çok daha yavaş arttı. 1850'den sonra Osmanlı İmparatorluğunun ticaretinin gelişmesi, sanayileşmiş ülkelerin ve hatta tropik diye adlandırılan ülkelerinkinin bile gerisinde kaldı.¹⁵⁷

Sanayi ve çalışma durumlarına bakıldığı takdirde, iş hayatını düzenleyen ve dengeleyen kuruluş olan loncalar, güçlü bir gelenek ve disiplini ifade etmekle beraber bir çeşit “tekel” anlamına da geldiği söylenebilir. İşçiler, ustalarla çalışıp, onların gösterdikleri şekilde iş yapmakla yükümlü bulunuyorlardı. Ustalık kolay elde edilmiyordu. Bundan ötürü üretim yöntem ve kurallarını değiştirmek ya da

¹⁵⁶ Maillet, Age., s. 44.

¹⁵⁷ İnalçık, (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ...*), ss. 896-900.

düşünmek olanaksızdı. Bu durumun, Osmanlı sanayisinin de yıllarca geleneksel yapısını korumasında önemli bir etken olduğu ifade edilmektedir.¹⁵⁸

Engelhardt, endüstriyel üretim sürecine geçişi makine gücüne bağlayarak, bu ekonomik reformun Osmanlı'da eksikliğinden dolayı, kısa süre içinde el tezgahı üretimi iflas etmiş, yerine makineleşme getirilemediği için de ülke, batı kapitalizminin pençesine düşmüştür. Antlaşmalarla yabancılara tanınan ayrıcalıklar ve yüklü dış borç tutarları da ödenemez hale gelmiştir.¹⁵⁹

19. yüzyıldaki Osmanlı ekonomisini kavrayabilmek için mali yapıya değinmek gerekmektedir. Osmanlı maliyesinde yenileşme çabaları, II. Mahmut zamanında görülmüş, Tanzimat sonrası uygulanacak yeni vergi için gerekli tahrir çalışmaları başlamıştır. Tanzimat dönemi (1839-1876) boyunca, mali idarede, bütçe ve mali hukuk alanında, devlet gelir ve giderlerinin tür ve niteliklerinde batı etkisinde düzenlemeler yapılmıştır. 1840'da da Meclis-i Muhasebe-i Maliye kurulmuştur.¹⁶⁰ Bu kuruluş, vergilerin yeniden tespiti, tahsilinin sağlanması, anlaşmazlıkların önlenmesi amacıyla kurulmuştur.¹⁶¹

Güran'a göre, sağlam bir bürokratik temele sahip olan Osmanlı mali idaresinin Tanzimat'la birlikte kazandığı yeni eğilim ve arayışların en belirgin sonuçlarından birisi de, mali sistemin temelini oluşturan modern bir bütçe geleneğinin doğmasıdır.¹⁶²

Bütçe kavramından tam olarak neyin kastedildiği konusunda farklı farklı görüşler mevcuttur.¹⁶³ Ancak, Tanzimat dönemi mali yapıda da yoğun reformların yaşandığı bir dönem olduğu için Tanzimat'la birlikte bütçeler ilk kez hukuki bir metin niteliği arz etmiştir.

19. yüzyıl bir önceki bölümde de değinildiği üzere, Osmanlı'da yoğun savaş ve isyanlar dönemidir. Dolayısıyla, ağır savaş ve isyanların mali yapıya getirdiği yük de göz ardı edilmemelidir. 1812 yılında Bükreş ve 1829 Edirne Antlaşması imzalanmasıyla sona eren savaşlar, Mısır valisi Mehmet Ali İsyanı

¹⁵⁸ Çadırcı, Age., s. 8.

¹⁵⁹ Engelhardt, **Tanzimat**, Çev: Ayda Düz, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1976, s. 202.

¹⁶⁰ Şener, Age., s.70.

¹⁶¹ Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1986, s. 287.

¹⁶² Güran, Age., Önsöz.

¹⁶³ Farklı görüşler için Bkz. Karamursal Age., Cezar Age., Güran Age., Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.

sonucu Mısır'ın elden çıkması dolayısıyla yoksun kalınan gelir ve savaş yükü, 1853-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı gibi bir çok savaş ve isyan, Osmanlı maliyesine çok derin yükler getirmiştir.

19. yüzyıla gelindiğinde, Osmanlı yönetimi, giderek daha da büyüyen savunma problemlerinin çözülmesinde yeni arayışlara girdi. Yeni ve modern bir ordu kurma gayretleri, merkezi hazinenin gelir ihtiyacını daha da arttırmıştır. Acil gelir ihtiyacını geleneksel mali yapıda çözmeye çalışan yönetim, müsadere, tağşiş, miri mubayaa ve ticari tekeller oluşturma gibi kısa dönemde merkezi hazineye bol gelir sağlayabilecek, uygulaması kolay mali kaynak yaratma yöntemlerine başvurdu. Ancak bu uygulamalar, uzun dönemde başta tarım olmak üzere, ticaret ve sanayi ile ilgili grupları olumsuz etkileyerek, üretim faaliyetlerinden büyük ölçüde koparmıştır.¹⁶⁴

II. Mahmut döneminde, yeni altın ve gümüş paralar tedavüle çıkarılmıştır. Hazine kaynaklarının dönem içinde gittikçe yetersiz kalıp azalması nedeniyle de tedavüle çıkarılan paralar tağşiş edildi.¹⁶⁵ Uygulama ile tüccar kesiminin, güveni sarsılmış; bu da enflasyonist bir etki yaratarak uzun dönemde sakıncalı olmuştur.

Bu çerçevede, Tanzimat'la yeni bir teşkilatlanma ve yeni bir mali sistemi ülke düzeyinde uygulamak amaçlanmışsa da, ülkenin bazı uzak bölgelerinde bu yeni sistemin hemen yürürlüğe girmesi mümkün değildi. Tanzimat öncesinde, Osmanlılarda devlet işlerinin görüşüldüğü en üst kuruluş Divan-ı Hümayun idi. Divan, II. Mahmut döneminde kaldırılmıştır. Yerini, bakanlar kurulu sayılabilecek olan Meclis-i Vükela veya Meclis-i Has aldı. Aynı şekilde Divan üyeliklerini oluşturan birimlerin yerini, Meclis-i Vükela üyeleri olarak, Avrupa örneğine göre kurulan nezaretlerin başında bulunan nazırlar aldı. Hariciye Nezareti ve Dahiliye Nezareti gibi Maliye Nezareti de ilk kurulan nezaretler arasındadır. Tanzimat'ın ilk yıllarında 8 muhasebe ve 8 kalem olarak kurulan Maliye Nezareti teşkilatı, bazı küçük değişikliklerle devam etmiştir. Taşra mali idaresinde yapılan ilk ve önemli bir yenilik muhassıl denilen memurlukların kuruluşudur. 1840 yılı başlarında Tanzimat'ın uygulandığı tüm bölgelere muhassıl ünvanıyla yeni memurlar gönderilmiştir. Ancak Şener'e göre muhassıllar çok başarılı

¹⁶⁴ Güran, Age., s. 3.

¹⁶⁵ Sait Açıba, **Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, No: 1, Afyon, 1995, ss. 17-18.

olamamışlardır. İltizamın kaldırılmasıyla kazanç kapıları kapanan esnaf ve mültezimler ile vergi muafiyetlerinden memnun olmayan kimseler bu duruma yol açmışlardır. Bunun üzerine muhassıllık kaldırılarak, bunların yetki ve görevleri eyalet valilerinin yetkileri genişletilerek mülki idare amirlerine verilmiştir. Bunun üzerine, hesap işlerinin yürütülmesi için gereği kadar katip ve her eyalete bir muhasebeci tayin edilmiştir. Ancak 1864 sonrasında eyalet düzeninde yapılan reformlarla vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere, nahiyeler de köylere ayrılmıştır. Bunun sonucunda da muhasebecilikler kaldırılarak yerini defterdarlar almıştır.¹⁶⁶

Tanzimat yöneticilerinin devlet gelirleriyle ilgili temel hedefi, ödeme gücünü dikkate almayan geleneksel vergi sistemi yerine doğrudan geliri ve serveti vergilendiren, istisna ve muafiyetlere yer vermeden ödeme gücü olan herkesi vergi yükümlüsü haline getiren bir mali sistem oluşturmaktır. Tanzimat yönetiminin başlattığı bu reform süreci, daha sonra II. Abdülhamit ve İttihat ve Terakki dönemlerinde de devam etmiştir.¹⁶⁷

1860 yılında bir düzenlemeye gidilmiştir. Emlak ve temettü vergileri getirilerek, bina ve arazilerin değerleri üzerinden binde 4, ayrıca kira geliri olanların yıllık gelirinden de ek olarak yüzde 4 vergi alınacaktır. Temettü ise, tüccar ve esnafın yıllık geliri üzerinden yüzde 3 olarak alınan bir vergi türüdür. Aşar tarım ürünlerinin onda biri oranında alınacak, koyun ve keçiler üzerinden alınan ağnam resmi ise hayvan varlığı değil, gelir üzerinden alınan bir vergi türüne dönüştürülecektir.¹⁶⁸

1861 yılında, İhracattan alınan gümrük %8'e indirilerek her yıl %1 kısıntı ile 7 yıl sonunda %1'de sabit kalması kararlaştırılmıştır. İthalatta %5 olan oran %8'e çıkarıldı ve söz konusu mal 6 ay içinde satılamadığı takdirde tekrar yurt dışına çıkarılacak olursa transit malı sayılarak, alınan ithalat vergisinin %7'sinin iadesine hükmedildi. Transit vergisi ise %7 olarak kararlaştırılıp, 8 yıl içinde %1'de sabit tutulmak kaydı getirilmiştir.¹⁶⁹ Transit vergiler de 1874 yılından itibaren tümüyle kaldırılmıştır.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Şener, Age., s. 72-82.

¹⁶⁷ Güran, Age., ss. 3-4.

¹⁶⁸ Şener, Age., ss. 116-122.

¹⁶⁹ Kurdakul, Age., ss. 30-31.

¹⁷⁰ Şener, Age., 124.

Tahsil edilen cizye vergileri, 1856 Islahat Fermanı ile gayrimüslimlerin de Müslümanlarla eşit askere gitmesi hükmü kabul edildiğinden kaldırılıp; gayrimüslimlerin de askere gitmesi uygun görülmediğinden yerine askerlik bedeli getirilmiştir. Buna göre, her askerlik yükümlüsü için 5.000 kuruşluk bir bedel alınması öngörülmüş, bu vesileyle toplam 62.500.000 kuruşluk bedel ödenmesi gerekmiştir. Bu miktar da cizye uygulamasından sağlanan gelirle hemen hemen aynı idi.¹⁷¹

Diğer önemli gelir kaynakları da Mısır'dan alınan maktu vergidir. 1840'lı yıllarda 40 milyon kuruş olan bu vergi, 1866-1867 mali yılından itibaren 75 milyon kuruşa yükseltilmiştir. Mısır dışında Eflak, Boğdan, Sırbistan, Sisam ve Aynaroz uzun bir dönem vergi ödemişlerdir. Bu gelir kalemlerinin dışında bir de çeşitli mülklerin kiralanmasından, satışından, maden ve ormanlardan, balık avından, mahkeme harçlarından, çeşitli sözleşmelerin kaydedildiği kıymetli evraklardan, devlet işletmelerinden, vb. oluşuyordu. Devlet giderleri ise savunma, idari harcamalar, idari birimlerin memur maaşları, vb.'den oluşuyordu. Zamanla bu harcamalara eğitim, sağlık, ulaşım, haberleşme, sosyal yardım gibi kalemler de ekleniyordu.¹⁷²

Aşağıdaki tabloda, 1841 ve 1900 yılları arasındaki bütçe rakamları verilmiştir.

¹⁷¹ Güran, Age., s. 5.

¹⁷² Güran, Age., s. 6.

Tablo 3.2: Bütçelere göre gelir ve harcamalar (1841-1900)

	Gelir	Gider	Fark
Yıllar	(Kuruş)	(Kuruş)	
1841/1842	562.911.000	567.074.000	-4.163.000
1846/1847	625.000.000	633.212.899	-8.212.899
1847/1848	653.500.000	678.668.435	-25.168.435
1848/1849	666.230.000	754.455.456	-88.225.456
1849/1850	710.000.000	788.893.647	-78.893.647
1850/1851	702.129.312	801.029.061	-98.899.749
1851/1852	724.400.000	778.025.831	-53.625.831
1852/1853	772.971.628	794.392.424	-21.420.796
1853/1854	757.459.670	779.117.205	-21.657.535
1854/1855	-	1.108.129.548	-
1856/1857	888.053.500	929.362.500	-41.309.000
1857/1858	1.042.945.000	1.131.590.000	-88.645.000
1858/1859	1.133.301.500	1.200.665.500	-67.364.000
1859/1860	1.161.376.000	1.367.198.204	-205.822.204
1860/1861	1.200.067.485	1.311.636.964	-111.569.479
1861/1862	1.221.184.160	1.393.407.544	-172.223.384
1862/1863	1.661.021.246	1.490.693.048	170.328.198
1863/1864	1.505.269.835	1.484.502.492	20.767.343
1864/1865	1.621.110.059	1.602.836.185	18.273.874
1865/1866	1.525.582.781	-	-
1866/1867	1.558.566.500	1.679.593.840	-121.027.340
1867/1868	1.597.993.883	1.868.318.076	-270.324.193
1868/1869	1.825.868.500	2.072.870.500	-247.002.000
1869/1870	1.775.144.500	2.036.084.000	-260.939.500
1870/1871	1.839.481.000	2.070.929.500	-231.448.500
1871/1872	1.920.081.500	2.276.533.500	-356.452.000
1872/1873	2.063.721.000	2.140.445.000	-76.724.000
1873/1874	2.109.927.500	2.618.661.500	-508.734.000
1874/1875	2.480.742.000	2.513.458.000	-32.716.000
1875/1876	2.388.294.000	2.892.909.500	-504.615.500
1876/1877	2.202.747.000	2.572.624.000	-369.877.000
1877/1878	2.007.096.500	4.628.324.000	-2.621.227.500
1879/1880	1.428.582.000	1.523.660.339	-95.078.339
1880/1881	1.615.584.000	2.195.000.957	-579.416.957
1881/1882	1.594.250.600	2.756.850.185	-1.162.599.585
1882/1883	1.505.904.000	2.019.787.663	-513.883.663
1883/1884	1.635.498.500	2.090.992.142	-455.493.642
1884/1885	1.576.903.000	2.153.426.600	-576.523.600
1887/1888	1.757.382.152	2.272.113.405	-514.731.248
1888/1889	1.813.759.759	2.101.709.550	-287.949.791
1889/1890	1.779.545.700	2.115.399.124	-335.853.424
1890/1891	1.776.742.432	1.992.728.626	-215.986.194
1891/1892	1.792.235.939	1.984.208.222	-191.972.283
1892/1893	1.837.183.691	1.929.092.173	-91.908.482
1893/1894	1.829.989.845	2.142.220.051	-312.230.206
1894/1895	1.865.663.127	2.041.096.591	-175.433.464
1896/1897	1.832.588.445	2.095.262.926	-262.674.481
1896/1897	1.829.105.250	2.301.039.735	-471.934.485
1897/1898	1.851.132.599	1.844.934.941	6.197.658
1898/1899	1.812.658.436	1.909.051.538	-96.393.102
1899/1900	1.882.932.299	2.017.648.080	-134.715.781

Kaynak: Güran, Age, ss. 8-9.

Tablo incelendiği takdirde, bütçenin birkaç yıl hariç sürekli açık verdiği görülmektedir. Kırım savaşı sonrası ilk kez dışarıdan borç alınmış ve haliyle bunlar da bütçe rakamlarını oldukça zorlamıştır.¹⁷³ Normal devlet gelirleri, harcamaları karşılayamamış ve neredeyse Tanzimat sonrası dönemde sürekli bütçe açıkları yaşanmıştır.

Özellikle 1854/1855 ve 1856/1857 bütçe yıllarında yaşanan Kırım savaşı süresince yapılan 1.4 milyar kuruşa yakın savaş harcaması bütçe tertibi dışında tutulduğundan bütçe açığı çok büyümemiştir. Ancak Kırım savaşından sonra, savaşın etkisinin bütçelere yansımaları, borç ödemelerinin artışı şeklinde görülmüştür.¹⁷⁴ Özellikle, 1877/1878 yılı bütçe rakamlarına bakıldığında, bütçe açığının 19. yüzyılın en yüksek rakamlarına ulaştığı görülmektedir. Bu durum da, Osmanlı-Rus savaşının asker ve toprak kaybı yanında oldukça önemli bir iktisadi bir kayıp olduğunu ortaya koymaktadır. Savaş, Osmanlı bütçesini darmadağın etmiştir. Devlet giderlerinin 1.3 katına ulaşan bir bütçe açığı ortaya çıkmıştır. Bu dönemden sonra da bütçe açıklarının dalgalı bir seyir izlemekle beraber, azalış eğiliminde olduğu gözlenmektedir.

Bu yüzyılda yapılan mali reformlarla devlet gelirlerini önemli ölçüde arttırmayı başarmış Osmanlı yönetimi, aynı başarıyı harcamaları disiplin etme konusunda gösterememiştir. Dolayısıyla dış borçlanmalar da artmaya başlamış; fakat alınan bu paralar verimli alanlarda kullanılamamış, borçla borç kapatılmaya çalışılmıştır.

Ekonomik yapıyı çeşitli alt başlıklarda incelemek, daha detaylı ve düzenli bir bilgi verecektir. Bu bağlamda yabancı sermaye, dış borçlar, iş gücü, enflasyon gibi konulara değinilecek ve daha sonra da dış ticaret ele alınacaktır.

3.1.1. Yabancı sermaye

Pamuk'a göre, 1850'lere kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya pazarları için hammadde ve gıda maddeleri üretiminde uzmanlaşmaya başlaması biçiminde gelişen çevreleşme süreci, bu tarihten sonra başlayan yabancı sermaye girişi ile yeni bir boyut kazandı. 1854'teki ilk dış borçlanma ile başlayan yabancı sermaye girişi, daha sonra çeşitli alanlardaki dolaysız yatırımlarla devam etti. 19.

¹⁷³ Dış borç miktarları için Bkz. Tablo: 3.3. ve Tablo: 3.4.

¹⁷⁴ Güran, Age., s. 10.

yüzyılda merkez ülkelerinden sermaye ihracı, merkezde yatırımlara dönüştürülmeyen fonlara daha yüksek kar oranları arayışından kaynaklanıyordu. Ancak Birinci Dünya Savaşına kadarki dönemde dolaysız yatırımlar, tarım ve sanayi gibi üretim faaliyetlerine değil, büyük çoğunluğuyla demiryolları, limanlar gibi ihracata dönük altyapı tesislerine yönelmişlerdir. Aynı biçimde, çevre devletlerine verilen borçların cari harcamalara değil de yatırımlara yönelen bölümü yine demiryolları gibi altyapı tesislerine gitmiştir. Bu nedenle çevre ekonomilerinin dünya pazarlarına yönelmesi sürecine merkezden sermaye ihracının katkısı, doğrudan doğruya üretimi arttırmak değil, söz konusu ticareti kolaylaştırmak yönünde olmuştur.¹⁷⁵

Günümüzde dahi bazı kesimler yabancı sermayeyi desteklerken; bazıları da yabancı sermayeye ödenecek faiz ve ücretlerden ve milli duygulardan dolayı yabancı sermayeye olumsuz gözle bakıyorlar. Osmanlı Devletinde ise özellikle Ali ve Fuat paşalar, yabancı sermayenin uzaklaştırılmasından ziyade İmparatorluk içine alınmasına ve fakirleşmiş olan toprağın ancak bu sermayelerin varlığı ile yeni bir güç ve değer kazanacağına inanmaktaydılar.¹⁷⁶

Tablo 3.3'te, 1881 yılına ait veriler yer almaktadır. Tabloda, 1881 yılındaki yabancı sermayenin sektörlere göre dağılımı verilmiştir. Tabloda da görüldüğü üzere, Osmanlı topraklarında yabancı sermaye, %33,4'lük en yüksek oranla demiryolu yatırımına yönelmiştir. İkinci sırada ise bankacılık sektörü %31,6'lık bir oranla gelmektedir. Onu da sırasıyla sanayi %12, su, gaz gibi belediye hizmetleri %9,3, ticaret %8,1 ve madencilik %5,6 oranlarında izlemektedir.

Demiryolu, belediye hizmetleri ve özellikle madencilik alanında en büyük payların İngiltere'ye ait olması ilginçtir. İngiltere'yi Fransa izlemektedir. Almanya ve diğer ülkelerin payları düşük oranlarda (hatta bazı alanlarda hiç yoktur) kalmıştır. İngiltere'nin durumu, sanayileşmesinin getirdiği pazar ihtiyacının doğurduğu uluslararası ticaret akışkanlığını kolaylaştırmak amacı ile ilişkilendirilebilir. Bu ülkenin, demiryoluna sermaye yatırımı, aynı zamanda ülke içinde mallarını pazarlama ihtiyacını; madencilik alanındaki yatırımı, hammadde

¹⁷⁵ Pamuk (**Osmanlı Ekonomisi...**), ss. 52-53.

¹⁷⁶ Velay, Age., ss. 154-155.

ihtiyacını; bankacılık alanındaki yatırımı da, yüksek kar marjlarını eline geçirmek istemesi gibi nedenlere bağlanabilir.

Bankacılık sektöründeki ilgi de aynı oranlarda yalnızca İngiltere ve Fransa'ya aittir. En yüksek toplam yabancı sermaye 5.283.000 Sterlin ile demiryollarında iken; 5.000.000 Sterlin ile bankacılık sektöründedir. Toplam yabancı sermayenin yaklaşık olarak, 3/1'lik kısmı bankacılık, diğer 3/1'lik kısmı demiryolları yatırımlarına harcanmış görünmektedir. Her ikisi de Osmanlı toplumunda yeni yapılanma alanları olduğu için bu durum normal kabul edilebilir.

Görülüyor ki, yabancı sermayenin amacı, Pamuk'un da ifade ettiği gibi, üretimi arttırmak değil, sanayileşen ülkelerin pazar sorunlarını gidermek ve ticareti serbestleştirmek yönünde olmuştur.

Tablo 3.3: 1888 yılı başında yabancı sermayenin sektörlere göre dağılımı
(Ödenmiş Sermaye ve Tahviller Toplamı; bin İngiliz Sterlini olarak)

	Fransız %		İngiliz %		Alman %		Diğer %		Toplam %		Sektörün Toplamdaki Payı
Demiryolları	648	12.3	3.349	63.3	166	3.1	1.120	21.2	5.283	100	33.4
Limanlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Belediye Hizmetleri (su, gaz vb)	87	5.9	961	65.3	-	-	424	28.8	1.472	100	9.3
Bankacılık	2.500	50.0	2.500	50.0	-	-	-	-	5.000	100	31.6
Ticaret	700	54.7	580	45.3	-	-	-	-	1.280	100	8.1
Sanayi	900	47.5	795	42.0	-	-	200	10.6	1.895	100	12.0
Madencilik	185	20.7	710	79.3	-	-	-	-	895	100	5.6
Dış Borçlar											
Dışındaki Toplam	5.020	31.7	8.895	56.2	166	1.1	1.744	11.0	15.825	100	100

Kaynak: Pamuk (**Osmanlı Ekonomisi...**), s. 64.

3.1.2. Dış borçlanma

Ödemeler dengesi açıklarının giderilmesinde, uluslararası rezervler veya dış borçlanma gibi finansman yöntemleri kullanılmaktadır.¹⁷⁷ Osmanlı devleti de 1854'ten itibaren Avrupa'dan dış borç almaya başlayarak finansman sağlamak istemiştir. Yılmaz'a göre, Osmanlı imparatorluğu'nda borçlanma ülkede yaşanan siyasi, ekonomik ve sosyal gelişmeler sonucunda ortaya çıkmıştır.¹⁷⁸ Borçlanma, mali kurumların örgütleyip çıkardıkları tahvillerin borsada tasarruf sahiplerine satılması suretiyle oluyordu. Bir süre sonra da borç ödeyebilmek için borç alınmaya başlandı. Osmanlı devletinin maliyesine güvensizlik arttıkça, borçlanma daha ağır şartlarda yapılıyordu. Kırsal kesimde kıtlık (örneğin Ankara bölgesinde açlıktan insanlar ölmüştü) herhalde kaçınılmaz görünen sonu çabuklaştırdı. Sadrazam Mahmut Nedim Paşa devletin iflasını ilan etmek zorunda kaldı (Tenzil-i Faiz Kararı). Buna göre 5 yıl süreyle faiz borçlarının ancak yarısı ödenecek, ödenmeyen faizlere karşılık %5 faizli tahviller verilecekti. Böylece Osmanlı devleti iktisadi ve askeri iflastan sonra bir de mali iflası yaşamış oluyor, daha da bağımlı hale geliyordu. Osmanlı tahvillerinin bir çoğu İngiliz ve Fransız olan tasarruf sahiplerinin elindeydi. Kararla birlikte bu insanların gelirleri %50 azalmış oluyordu.¹⁷⁹

Pamuk'a göre Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmasının ardından, merkezi bürokrasinin güçsüzlüğü ve asırlardır süregelen mali krize uzun vadeli çözüm bulamamasının altında, bütçe açıklarının önüne geçememesi yatmaktadır. Mali kriz, ekonominin güçsüzlüğünden çok vergi gelirlerinin büyük bir kısmına, belki de yarıdan fazlasına, yerel unsurların el koymasından kaynaklanıyordu. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar tedavüldeki sikkelerin sık sık tağşişi, merkezi devlete bütçenin denkleştirilebilmesi için gerekli ek geliri sağlamaktaydı. Örneğin, sürekli savaşların bütçeye olağanüstü yükler getirdiği II. Mahmut dönemindeki tağşişlerle, altın sikkelerin biçim ve ismi 35 kez, gümüş sikkelerinki ise 37 kez değiştirilmişti. Sikkelerin değerli maden içeriğinin devamlı düşürülmesi sonucu, 1814'te bir İngiliz sterlini 23 Osmanlı kuruşu ile eşit değerde iken,

¹⁷⁷ Nejla Adanur Aklan, "Dış Borçlanma, Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Etkin Bir Finansman Yöntemi midir?", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998, s. 1.

¹⁷⁸ Binhan Elif Yılmaz, "Osmanlı İmparatorluğu'nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç", *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, yıl: 2002, s. 187.

¹⁷⁹ Akşin, Age., ss. 32-33.

1839'da bir sterlin 104 kuruş ediyordu. Ayrıca tağşişin yeterli olmadığı dönemlerde Galata bankerlerinden yüksek faizle kredi bulmak da mümkündü.¹⁸⁰

Yılmaz, İlk dış borçlanmanın 1854'te gerçekleştirilmesine karşın Osmanlı devlet adamlarının kafasında dışarıdan borçlanma fikrinin izlerinin daha da geriye gittiğini ifade etmektedir. Gerileme dönemiyle artan mali bunalım Tanzimat'a gelinen süreçte, daha çok iç kaynakların sonuna kadar zorlanması ile giderilmeye çalışılmış, dışarıdan kaynak edinme fikri gündeme gelmemiştir.¹⁸¹

Abdülhamit döneminde, mali iflasın doğurduğu karışıklığı çözüme kavuşturmak için 1881 Muharrem Kararnamesiyle, belirli bazı vergiler, yeni kurulacak ve çeşitli ülkelerdeki alacaklıları temsil eden bir Düyun-u Umumiye (Genel Borçlar) İdaresine verildi. Düyun-u Umumiye böylece Maliye Nezareti gibi vergi toplayan; fakat topladığı vergileri doğrudan alacaklılara dağıtan bir örgüt oldu.¹⁸²

Tablo 3.4.'te 1854 yılından Düyun-u Umumiye'nin kurulduğu zamana kadar olan dış borç akışları gösterilmiştir.

Tablo incelendiği takdirde yıllara göre ödenen faiz oranları hesaplanabilir. Örneğin, 1855 yılında yüzde 16.67, 1862 yılında yüzde 22.96, 1868 yılında yüzde 34.32, 1875 yılında yüzde 21.33 ve 1881 yılında da yüzde 9.55 oranında faiz ödenmiştir. Faiz oranlarının sabit olmadığı, artan veya azalan bir seyir izlediği söylenmelidir. Devlet, yüksek oranlarda faiz ödemek zorunda kalmıştır.

1875'te ilan edilen Tenzil-i Faiz kararına kadar olan dönemde, Osmanlı Devleti, çok ağır koşullarda ve çok yüksek miktarlarda borçlanmıştır. Faiz oranlarının oldukça yüksek seyretmesi bunun bir göstergesidir. 19.yüzyılın dünya genelinde bir deflasyon çağı olduğundan daha önceki bölümde bahsedilmiştir. Genel fiyat düzeylerinin böylesine sabit kaldığı/düştüğü bir dönemde Osmanlı borçlanmasının zamanla iyice artması ve devletin yüksek faiz oranları ödemesi oldukça olumsuz bir durumdur.

¹⁸⁰ Pamuk (**Osmanlı Ekonomisi...**), ss. 53-54.

¹⁸¹ Active Araştırma Grubu, "Dış Borç Bulma ve Banka Kurma Girişimleri", Active Dergisi, sayı: 16, yıl: 2001, s. 1.

¹⁸² Akşin, Age., s. 37.

Tablo 3.4: Osmanlı dış borçlanmasından doğan fon akımları, 1854-1881 (bin İngiliz Sterlini olarak)

Yıllar	Komisyonlar vb çıkarıldıktan sonra net sermaye girişi 1	Anapara ödemeleri 2	Faiz ödemeleri 3	Toplam ödemeler 4=2+3
1854	2.286	-	-	-
1855	5.131	180	30	210
1856	-	378	32	410
1857	-	376	34	410
1858	3.440	375	35	410
1859	-	552	118	670
1860	1.233	666	144	810
1861	-	781	167	948
1862	5.150	771	177	948
1863	4.982	1.242	346	1.588
1864	-	1.702	526	2.228
1865	5.517	1.672	556	2.228
1866	-	2.182	735	2.917
1867	3.000(1)	2.140	777	2.917
1868	-	2.395	822	3.217
1869	11.555	2.346	871	3.217
1870	11.044(1)	3.633	1.240	4.873
1871	4.047	4.604	1.327	5.931
1872	4.650	4.875	1.459	6.329
1873	25.402	5.231	1.533	6.761
1874	15.091	7.824	1.895	9.719
1875	-	9.584	2.044	11.628
1876	-	480	72	552
1877	2.600	556	86	642
1878	-	471	9	480
1879	-	717	63	780
1880	-	714	66	780
1881	-	712	68	780

(1) 1 Sterlin=1,10 Osmanlı Lirası

Kaynak: Pamuk (Osmanlı ekonomisi...), s. 163.

Tablo 3.5: Osmanlı dış borçlanmasından doğan fon akımları, 1882-1899 (bin İngiliz Sterlini olarak)

Yıllar	Komisyonlar vb çıkarıldıktan sonra net sermaye girişi	Duyunu Umumiye İdaresi Denetimindeki Borçlar			Diğer Borçlar			Toplam		
		Anapara Ödemeleri	Faiz	Toplam	Anapara	Faiz	Toplam	Anapara	Faiz	Toplam
1882	-	1.710	210	1.920	51	705	756	261	2.415	2.676
1883	-	1.447	248	1.695	53	703	756	301	2.150	2.451
1884	-	1.561	187	1.748	57	699	756	244	2.260	2.504
1885	-	1.435	236	1.671	60	696	756	296	2.131	2.427
1886	5.909	1.324	236	1.560	63	693	756	299	2.017	2.316
1887	-	1.307	274	1.581	123	985	1.108	397	2.292	2.689
1888	1.100	1.505	219	1.724	130	978	1.108	349	2.483	2.832
1889	-	1.498	256	1.754	166	1.044	1.210	422	2.542	2.964
1890	3.909	1.559	237	1.796	197	1.127	1.324	434	2.686	3.120
1891	1.272	1.243	623	1.866	229	1.207	1.436	852	2.450	3.302
1892	-	1.362	611	1.973	203	1.233	1.436	814	2.595	3.409
1893	612	1.377	601	1.978	211	1.225	1.436	812	2.602	3.414
1894	1.614	1.401	583	1.984	231	1.089	1.320	814	2.490	3.304
1895	-	1.350	582	1.932	268	1.285	1.553	850	2.635	3.485
1896	2.470	1.239	630	1.869	279	1.274	1.553	909	2.513	3.422
1897	-	1.079	740	1.819	306	1.409	1.715	1.046	2.488	3.534
1898	-	1.204	721	1.925	320	1.395	1.715	1.041	2.599	3.640
1899	-	1.254	693	1.947	335	1.380	1.715	1.028	2.634	3.662

Kaynak: Pamuk (**Osmanlı Ekonomisi...**), ss. 164-165.

Tablo 3.4. ve Tablo 3.5. dış borçlanma sonucu Osmanlı ekonomisine giren ve çıkan fonları açıklamak amacı ile hazırlandığından, Osmanlı sınırları içindeki yabancı mali kuruluşlar ve Galata bankerleri tarafından satın alınan istikrazlar, hazine tahvilleri ve avanslar hesaplama dışı bırakılmıştır.¹⁸³

Tablo 3.5.'te de, 1881 yılında Düyun-u Umumiye'nin kuruluşundan sonraki dış borçlar, hem söz konusu kuruluşun denetimindeki borçlar hem de diğer borçlar olarak gösterilmiştir.

1854'te başlayan dış borçlanma, özellikle 1881'den sonra Düyun-u Umumiye'nin kurulmasından sonra daha da artmıştır. 1881 yılında toplam dış borç 780 bin İngiliz Sterlini iken hemen sonraki yıl 1882'de yalnızca Düyun-u Umumiye'ye yansıyan borç 1.920.000 Sterlin olmuştur. Özellikle faiz ödemelerinin de yükselen bir seyir izlediği görülmektedir. Yüzyıl sonuna doğru devlet, katlanarak artan bir borç çıkmazına doğru yol almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, iktisadi ve mali iflastan kurtulmanın yolunu borç para almak olarak gördüğü açıktır.

Osmanlı ekonomisinin küresel pazarlara açılması sürecinde ve emperyalist ülkeler arası rekabet ortamında Osmanlı Devleti'ne verilen borçlar, önemli bir araç olarak kullanılmıştır. Osmanlı Devleti üzerinde, emperyalist ülkelerin kendi aralarındaki rekabeti Osmanlı'ya daha fazla dış borç sağlamış olabilir; ancak daha fazla dış borç mali krizin daha da yoğunlaşmasına neden olmuştur.

3.1.3. Bankacılık sistemi

Avrupa'da gerçekleşen sanayi devrimi ve onun devlet politikası haline getirilmesi ile para ve finansman talebi büyük ölçüde artmıştır. 18. yüzyılın başından itibaren özellikle büyük sanayi işletmelerinin haftalık ve günlük ihtiyaçlarına cevap verecek bir banka sisteminin kurulması gerekiyordu.¹⁸⁴ Dolayısıyla bu gelişmelerle Avrupa'da bankacılık sistemi Osmanlı'dan çok daha önce yerleşmiştir.

Bankacılık, 19. yüzyılda ülkeye giren yabancı sermayedarlar açısından ikinci en büyük yatırım alanı olarak görülmüştür. (Bkz. Tablo 3.3). Osmanlı

¹⁸³ Pamuk (*Osmanlı Ekonomisi...*), s. 166.

¹⁸⁴ Haydar Kazgan, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi*, Creative Yayıncılık, İstanbul, 1997, ss. 16-17.

İmparatorluğu'nda bankacılık İstanbul'un fethi ile başlayan bir süreçtir. İstanbul'un fethi, Avrupa ekonomisi ile Osmanlı Devletinin ve insanının tanışmasını sağlamıştır. Fatih Sultan Mehmet, Galata'daki bankerler ile Venedik ve Cenova bankalarının temsilcilerinin kanunlarına riayet etmek ve gerekli vergileri ödemek şartıyla ülkesinde mesleklerini icraya devam edebilecekleri yolunda bir ferman yayınlamıştır. Bu gelişmelerle birlikte ancak 1845 yılında Banque de Constantinople (İstanbul Bankası olarak anılacaktır) kurulmuştur. Fakat bunun gerçek anlamda bir banka olduğu öne sürülemez, zira yatırılmış sermayesi yoktu.¹⁸⁵

Ancak, dış ticaret açıkları, faiz hadlerinin yüksekliği gibi nedenlerle 1850 yılında İstanbul Bankası kapandı. Bunun neticesinde bu bankanın büyük çaba ve başarısıyla 110 kuruşta bir istikrar göstermiş olan İngiliz lirası, ilk ağızda 139 kuruşa çıkmış, kısa bir süre sonra da 150 kuruşu bulmuştu. Kısa bir süre sonra 1856 yılında da Ottoman Bank kurulmuş ve 1863 yılında da Osmanlı Bankası olarak piyasada yerini almıştır. Osmanlı Bankası banknot çıkarma imtiyazını ele geçirmişti; fakat banknot ve kağıt para çıkarma tekeli ele geçirememişti. Dolayısıyla da tam anlamıyla bir merkez bankası olamayacaktı. Hemen ardından da bir müddet sonra kapanacak olan Banque de Turquie kurulmuştur. Zamanla da Société Générale de l' Empire, Credit Générale Otoman, Avusturya-Osmanlı, Avusturya-Türk Bankası, 1872 yılında yeniden kurulan İstanbul Bankası, Ziraat Bankası, Credit Lyonnais, Selanik Bankası gibi bankalar kurulmuştur. Bu bankaların çoğunluğu yabancı sermayeli olmasına karşılık, sermayedarlar arasında Galata Bankerleri de yerlerini almıştır.¹⁸⁶

Osmanlı Bankası, 1856'daki Paris grubunun iddialı devlet bankası projesinin başlıca dayanaklarından biri olarak, Osmanlı Devleti'ne borç kanallarını açacak ve istikraz girişimlerinde bulunacak bir aracı kurum olma amacı ile kurulmuştur. Banka, 1863'te giriştiği 150.000.000 franklık istikraz ile kuruluş amacına hizmet edebileceğini göstermiştir. Ancak, Devlet, 1865'teki istikraz denemesinde Osmanlı Bankası yerine, Londra'daki General Credit and Finance'ın teklifini kabul etmiştir. Daha sonraki yıl da ödenecek tahvil kuponları için kaynak bulamayan devlet, tekrar istikraz talebinde bulunmuş, bunu

¹⁸⁵ Haydar Kazgan, Age., ss. 19-22.

¹⁸⁶ Haydar Kazgan, Age.'in çeşitli bölümlerinden derlenmiştir.

da Osmanlı Bankası üstlenmiş; fakat aceleye geldiğinden başarısız olunmuştur. Bu durum, banka için bir dönüm noktasıydı. Bu tarihten itibaren girilen borç döngüsünün faal bir ortağı olarak, ekonomik gelişmeye endeksli büyüme rüyaları büyük ölçüde suya düşmüş, banka, önündeki tablo ile karını, devlete borç ve avanslardan elde edilen faiz ve komisyonlarla sınırlamak zorunda kalmıştır.¹⁸⁷ Aşağıdaki tabloda da bazı bankaların 1888 ve 1900 yıllarına ait mevduat ve sermaye tutarları verilmiştir.

Tablo 3.6/a: Bankaların sermaye rakamları (milyon kuruş)

	İtibari		Ödenmiş	
	1888	1900	1888	1900
Ziraat Bankası	1000	1000	221	675
Osmanlı Bankası	1100	1100	550	550
Selanik Bankası	9	18	9	18
Diğer Milli Bank.	66	-	66	-

Kaynak: Eldem (**Osmanlı İmparatorluğu'nun...**), s. 163.

Tablo 3.6/b: Bankaların mevduat rakamları (milyon kuruş)

	Mevduat		Kredi	
	1888	1900	1888	1900
Ziraat Bankası ve EmekliSandığı	5	10	22	301
Osmanlı Bankası	527	981	608	909
Selanik Bankası	2-	12-	5	35
Yabancı Bankalar	10	55	-	-

Kaynak: Eldem (**Osmanlı İmparatorluğu'nun...**), s. 163.

¹⁸⁷ Edhem Eldem, Age., ss. 57-59.

Hem sermaye hem de mevduat açısından en çok işlem hacminin Osmanlı Bankası'nda olduğu görülmektedir. Sermaye değeri açısından da ikinci sırada Ziraat Bankası yer almaktadır. Diğer bankaların işlem hacimleri ise Ziraat Bankası ve Osmanlı Bankası ile kıyaslandığında oldukça küçüktür.

Resmi anlamda bankalar kurulmadan önce kredi ve finansman gibi durumlarda büyük çoğunluğu yabancı uyruklu olan Galata bankerleri devreye girmişti. Bankacılık, sanayileşmiş ülkelerin aksine Osmanlı'da bir hayli geç sağlamlaşmıştır. Buna rağmen 19. yüzyılda, yabancı sermaye desteğiyle de kurulan bankalar, ülkenin mali krizde olması, dış ticaret açıkları, vs gibi durumlardan faydalanarak işlem hacimlerini yüksek tutmayı başaramışlardır.¹⁸⁸

3.1.4. İş gücünün sektörlere göre dağılımı ve bazı ekonomik göstergeler

Osmanlı Devletinin ekonomik yapısını incelerken çalışanların durumlarına da bakmak gerekiyor. Tablo 3.7 bu konuda yardımcı olacaktır.

Tablo 3.7.'yi incelerken Dersaadet'in (İstanbul) %86.60 ile en yüksek çalışan nüfus oranına sahip olduğu görülmektedir. Bitlis ise bu bakımdan oldukça düşük, yalnızca %41.46 çalışan nüfus oranına sahiptir. Bunda bölgelerin gelişmişlik düzeylerinin etkisi vardır.

Genel olarak bakıldığında işsizlik oranlarının Osmanlı'da bir hayli yüksek olduğu vurgulanmalıdır. Ankara, Erzurum, Adana, Konya, vs. gibi bazı şehirlerde %60'lara varan işsizlik oranları oldukça yüksektir.

¹⁸⁸ Haydar Kazgan, Age., ss. 19-56.

Tablo 3.7: Gelir getiren bir işe sahip on yaşın üstündeki kişilerin sayısı ve oranı, 1894/95

<u>İdari Bölge</u>	<u>Sayı</u>	<u>Yüzde</u>
Edirne	435.000	51.17
Erzurum	285.000	42.53
Adana	167.000	42.48
Ankara	398.000	45.49
Aydın	855.000	61.46
İşkodra	210.000	61.85
İzmit	110.000	51.16
Bağdat	368.000	46.00
Basra	180.000	56.25
Bitlis	197.000	41.49
Beyrut	288.000	50.26
Biga	78.000	70.40
Cezayir-i Bahr-i Sefid	135.000	50.37
Çatalca	33.800	54.51
Halep	486.000	53.40
Hicaz	1.910.000	50.90
Hüdavendigâr	850.000	62.29
Dersaadet	830.000	86.60
Diyarbakir	195.000	50.00
Zor	97.800	52.29
Sivas	410.000	43.02
Selanik	785.000	77.95
Suriye	286.000	46.65
Şehremaneti Mülhakatı	65.000	61.87
Trabzon	875.000	61.55
Kastamonu	440.000	46.00
Konya	414.000	43.49
Kosova	325.000	44.46
Kudüs	139.000	56.27
Girit	119.000	50.00
Musul	258.000	61.42
Manastır	869.000	81.61
Mamuretülaziz	225.000	44.45
Van	130.000	47.61
Yanya	279.000	53.00
Yemen	1.008.000	40.00
Toplam:	14.735.600	

Kaynak: Karpat, Age., s. 248.

On yaşın üzerindeki çalışan nüfusun oranlarını inceledikten sonra bir de Tablo 3.8. ve 3.9.’da, bu nüfusun mesleklere göre dağılımı, ticaret, sanayi ve tarım bazında incelenmiştir. İki tablo da karşılaştırıldığı takdirde, çalışan nüfusun daha büyük bir kesiminin 1894/1895 yıllarında ticaret ve sanayi alanlarında faaliyet gösterdiklerini görülmektedir.

Karpat’ın ifadesine göre, tablo 3.8. ve tablo 3.9.’un kaynaktaki başlığı, “meslek sahibi” kişilerle ilgili bazı verilerin sunulduğuna işaret etmektedir; örneğin güzel sanatlar ve bilimler anlamına gelen ulum ve funun işleriyle uğraşanlar bunlar arasındadır. Aslında bu terim, entellektüel nitelikteki işlerin yanı sıra fabrika işleri gibi diğer işleri de kapsamaktadır. Bu nedenle Karpat, terimi daha doğru ifade eden başlığı tercih etmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁹ Karpat, Age., s. 249.

Tablo 3.8: Ticaret ve sanayi (el sanatları) alanlarında çalışan kişilerin sayısı ve oranı, 1894/1895

<u>İdari Bölge</u>	<u>Sayı</u>	<u>Yüzde</u>
Edirne	286.100	33.65
Erzurum	167.300	24.99
Adana	91.230	23.44
Ankara	278.000	31.65
Aydın	482.000	33.47
İşkodra	110.500	32.54
İzmit	61.300	28.51
Bağdat	225.000	28.12
Basra	94.960	29.67
Bitlis	10.100	21.26
Beyrut	172.200	30.05
Biga	43.650	35.34
Cezayir-i Bahr-i Sefid	71.200	26.56
Çatalca	19.200	30.99
Halep	301.350	33.11
Hicaz	1.525.000	40.66
Hüdavendigâr	486.000	35.61
Dersaadet	437.000	43.49
Diyarbakir	98.990	25.38
Zor	53.700	28.71
Sivas	263.000	27.62
Selanik	441.000	43.49
Suriye	169.800	27.70
Şehremaneti Mülhakatı	38.500	42.54
Trabzon	577.000	53.77
Kastamonu	287.200	30.01
Konya	264.500	27.78
Kosova	213.400	29.19
Kudüs	76.750	31.07
Girit	65.800	26.32
Musul	151.000	35.95
Manastır	560.500	52.39
Mamuretülaziz	117.000	23.16
Van	67.800	25.09
Yanya	152.000	28.84
Yemen	550.000	21.18
Toplam:	9.010.030	

Kaynak: Karpat, Age., s. 248.

Tablo 3.9: Ticaret ve tarım alanları dışındaki meslek sahibi kişilerin sayısı ve oranı, 1894/95

<u>İdari Bölge</u>	<u>Sayı</u>	<u>Oran</u>
Edirne	94.600	11.12
Erzurum	86.300	12.80
Adana	55.170	14.03
Ankara	89.300	09.29
Aydın	276.500	19.20
İşkodra	74.500	22.53
İzmit	31.000	14.42
Bağdat	106.100	13.26
Basra	60.040	18.76
Bitlis	68.700	12.36
Beyrut	83.700	14.60
Biga	30.350	24.58
Cezayir-i Bahr-i Sefid	44.600	12.75
Çatalca	9.200	14.83
Halep	124.950	13.73
Hicaz	295.000	08.40
Hüdavendigâr	269.800	19.79
Dersaadet	285.000	38.30
Diyarbakir	70.210	18.00
Zor	33.100	12.26
Sivas	95.700	10.04
Selanik	256.000	25.42
Suriye	84.300	13.75
Şehremaneti Mülhakatı	17.500	19.33
Trabzon	198.900	18.53
Kastamonu	97.800	10.21
Konya	96.100	10.09
Kosova	70.600	09.65
Kudüs	42.250	13.05
Girit	35.700	14.28
Musul	77.600	18.47
Manastır	209.900	19.61
Mamuretülaziz	79.100	15.66
Van	43.500	15.93
Yanya	99.400	18.86
Yemen	240.000	09.31

Kaynak: Karpat, Age., s. 249.

Osmanlı İmparatorluğu'nu oluşturan çeşitli bölgeler arasında derin etnik ve dini farklılıklar olduğu gibi, iktisadi kalkınma açısından da farklılıklar mevcuttur. Meşrutiyet hükümetleri, devlet müesseselerinin ıslahı için giriştikleri çalışmalarda bu değişik şartlara göre bir vergi sisteminin oluşturulması için çabalamışlar; fakat ya uygun bir formülün bulunamaması ya da zamanın yetmemesi yüzünden bir sonuca ulaşamamışlardır. Gerek mali, gerek zirai ve sınai mevcut bütün veriler, memleket içindeki bu farkları açık bir şekilde belirtmekte ise de bu konuda en iyi ölçü milli gelir istatistikleridir. Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nda ister resmi, ister hususi yünden olsun milli gelir üzerinde çok az çalışılmıştır.¹⁹⁰ Bu durumda sadece 1894/1895 yıllarındaki milli gelir rakamlarına ulaşılabilmiştir. (Bkz. Tablo 3.10.).

Tablo 3.10.'da, 19. yüzyıl sonlarındaki kişi başına düşen gelirler incelenmiştir. Birinci sırayı kişi başına düşen yıllık 197,40 kuruşluk gelir ile Cezayir-i Bahr-i Sefid almaktadır. Tablo 3.9.'da, çalışan nüfus oranının Osmanlı Devleti'nde 1894/1895 yıllarında en yüksek olduğu Dersaadet ilinde, bu durumunun tersine, diğer illere oranla düşük miktarda, kişi başına düşen yıllık gelir 78,30 kuruş olarak tespit edilmiştir.

¹⁹⁰ Eldem (Osmanlı İmparatorluğu'nun...), s. 200.

Tablo 3.10: Bölgelere göre kişi başına düşen brüt yıllık gelir, 1894/1895 (kuruş)

İdari Bölge	Brüt Gelir	Kişi Başına Gelir
Edirne	91.995.292	108.22
Erzurum	91.600.000	136.71
Adana	73.965.000	188.20
Ankara	40.800.000	46.57
Aydın	124.739.000	79.68
İşkodra	51.600.000	152.00
İzmit	25.750.000	119.76
Bağdat	88.950.000	111.18
Basra	43.700.000	160.07
Bitlis	76.800.000	168.68
Beyrut	85.600.000	149.38
Biga	16.956.000	129.19
Cezayir-i Bahr-i Sefid	49.350.000	197.40
Çatalca	10.900.000	175.81
Halep	59.600.000	65.49
Hicaz	10.300.000	2.75
Hüdavendigâr	94.556.946	65.66
Dersaadet	55.800.000	78.30
Diyarbakır	71.780.000	184.05
Zor	19.865.000	106.23
Sivas	57.675.000	60.51
Selanik	89.007.565	89.38
Suriye	87.300.000	142.41
Şehremaneti Mülhakatı	14.875.000	164.36
Trabzon	125.003.463	90.11
Kastamonu	78.700.000	82.23
Konya	65.350.000	68.64
Kosova	55.300.000	75.65
Kudüs	29.300.000	134.81
Girit	35.800.000	145.00
Musul	65.150.000	157.52
Manastır	92.000.000	86.00
Mamuretülaziz	71.965.000	142.50
Van	44.600.000	166.41
Yanya	48.315.367	91.68
Yemen	127.800.000	50.11

Kaynak: Karpat, Age., s. 258.

1889 ile 1914 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin kalkınma hızı yılda ortalama %2,2 oranında gerçekleşmiştir.¹⁹¹ Bu oran, gelişmiş ülkeler için normal sayılabilirse de, sanayii yeni kurulmakta olan bir ülke için düşüktür. Bu devre içinde, diğer ülkelerin sağladıkları gelişme ile karşılaştırılırsa, Osmanlı'nın bir hayli geride kaldığı görülür.

Tablo 3.11: Bazı ülkelerin kalkınma hızlarına ait yıllık ortalamalar

Ülkeler	Zaman	Artış %
Japonya	1883-1912	4,1
Kanada	1870-1910	3,6
Amerika	1884-1913	3,3
Danimarka	1889-1913	3,2
Almanya	1875-1913	3,1
Macaristan	1910-1912	2,5
Büyük Britanya	1875-1909	2,4

Kaynak: Eldem (**Osmanlı İmparatorluğu'nun...**), s. 236

Söz konusu yıllarda özellikle Japonya'nın, Amerika ve Kanada'yı dahi geride bırakarak yıllık ortalama %4,1'lik kalkınma hızı yakalaması, Osmanlı ile karşılaştırıldığında bir hayli yüksektir. Osmanlı Devleti'nin düşük bir kalkınma hızı yakalamış olması, sanayileşmeyi henüz tam anlamı ile gerçekleştirememiş olmasına bağlanabilir. Söz konusu yıllarda dış borçlanmaların artmış olması da kalkınmayı yavaşlatmıştır.

Enflasyona da değinmek gerekmektedir. Bir ekonomide genel fiyat düzeyinde meydana gelen sürekli artışa fiili enflasyon veya kısaca enflasyon denir.¹⁹² Enflasyonun 2. yüzyıla kadar uzanan bir geçmişi vardır.¹⁹³ Aşağıdaki tabloda da 20. yüzyıl öncesi bazı ülkelerin enflasyon oranları gösterilmektedir.

¹⁹¹ Eldem (**Osmanlı İmparatorluğu'nun...**), s. 235.

¹⁹² Erdal M. Ünsal, **Makro İktisat**, İmaj Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 15.

¹⁹³ Fatma Doğruel, A. Suut Doğruel, **Türkiye'de Enflasyonun Tarihi**, Bileşim Matbaası, Ankara, 2005, s. 12.

Tablo 3.12: Tarihte 20. yüzyıl öncesi en önemli enflasyonlar

Ülkeler	Enflasyon Dönemi	Yükselmenin Sonunda Tüketici Fiyat Endeksi	Yüzde Olarak Ortalama Yıllık Artış
Eski Roma	150-301	200	5,6
Çin	1191-1240	-	6,4
Avrupa	1348-1351	2,4	5,8
İspanya	1501-1600	4,2	1,5
Fansa	1717-1720	2,0	26
Amerika Devrimi	1775-1780	32	100
Fransız Devrimi	1790-1796	285	157
Amerika İç Savaşı, Kuzey	1861-1864	2,1	28
Amerika İç Savaşı, Güney	1861-1865	91	209

Kaynak: Doğruel, Age., s. 12.

Tablo 3.12'ye bakıldığında enflasyonunun Eski Roma'ya kadar uzandığı görülmektedir. Fransız Devrimi döneminde de tüketici fiyat endeksi tablodaki diğer dönemlere nazaran en yüksek seviyesindedir. Tablo 3.13'te ise Osmanlı'daki fiyat hareketleri incelenmiştir.

Tablo 3.13: Osmanlı dönemi fiyat hareketleri 1469-1914

Dönemler	Fiyat ve Parayla İlgili Temel Özellikler	Paranın İçindeki Gümüş Miktarında Azalma (yıllık yüzde)	Enflasyon (yıllık yüzde)
I. Dönem, 1469-1585	İstikrarlı para	0,52	1,13
II. Dönem, 1585-1690	Para ve fiyatlarda yüksek derecede istikrarsızlık	1,05	0,67
III. Dönem, 1690-1768	İstikrarlı para ve fiyatlar	0,30	0,44
IV. Dönem, 1769-1843	Osmanlı tarihinde en hızlı oranda para değerinin düşürüldüğü dönem, yüksek enflasyon, reel ücretlerde yükselme	3,49	3,81
V. Dönem, 1844-1914	İstikrarlı para ve fiyatlar	Değişmedi	0,67

Kaynak: Doğruel, Age., s. 20 (Bu eserde Şevket Pamuk tarafından yapılan değerlendirmeler dikkate alınmıştır).

Osmanlı İmparatorluğu'nda, taşış ve fiyat artışlarının en yoğun olduğu dönem 18. yüzyılın sonları ile 19. yüzyılın ilk yarısıdır. 1820'lerde ve 1830'larda en yüksek noktaya ulaşan bütçe açıkları karşısında devlet vergi kaynakları üzerindeki denetimlerini arttırmaya ve iç borçlanmaya ağırlık vermeye çalıştı. Başka yöntemlerin yeterli olmadığı yoğun mali bunalım dönemlerinde ise taşış başvurmak zorunda kaldı. Osmanlı tarihinin en hızlı taşışları, reformcu ve merkezîyetçi padişah II. Mahmut döneminde yapılmıştır. Osmanlı tarihinin en hızlı enflasyonu da II. Mahmut döneminde ortaya çıkmıştır.¹⁹⁴ Daha sonraki V.

¹⁹⁴ Pamuk (İstanbul ve Diğer...), s. 36.

dönemde ise para ve fiyatların istikrarlı bir yol izlediği, taşıyış yöntemine başvurulmadığı ve yıllık enflasyon oranının da bir önceki döneme nazaran bir hayli düştüğü görülüyor. Özellikle tablo 3.12'deki enflasyon verileriyle karşılaştırıldığında, Osmanlı'daki enflasyonun ilgili ülkelerdeki enflasyon oranlarından daha düşük olduğu gözlenmektedir.

Eldem'e göre milli sermaye ancak Meşrutiyet'ten sonra piyasaya girmeye başlamıştır. Osmanlı devleti varidatının %60 kadarı Düyun-i Umumiye ile askeri masraflara tahsis edildiğinden, diğer cari masraflar karşılandıktan sonra, yatırımlara ayrılacak paranın miktarı çok az kalmakta idi. Gayri safi milli hasılanın %8'i civarında kalan bir yatırım faaliyeti ile de atıl bir ekonominin canlandırılması düşünülemezdi.¹⁹⁵

Yabancı sermaye yatırımları özellikle yüzyılın ikinci yarısında artmış, daha çok demiryolu ve bankacılık sektöründe etki alanı oluşturmuştur. Yabancı sermayeye sağlanan imtiyazlar sonucunda rekabet ortamından yararlanamayan milli sermaye, uzun zaman verimli alanlardan uzak kalmıştır. Teknolojik ilerleme de batının oldukça gerisinde seyretmiştir. Bu dönem, işsizlik oranının özellikle bazı kentlerde bir hayli yüksek olduğu, milli gelir ve refah seviyesinin kentler arasında farklılık gösterdiği, iktisadi ve mali iflasın sürekli dış borçlanmalar yoluyla giderilmeye çalışıldığı, sanayileşememe nedeniyle ekonomik kalkınmanın gerçekleştirilemediği; dolayısıyla da aynı dönem Avrupa devletleri ile kıyaslandığında iktisadi yönden geri kalmışlığın örneği olan bir dönemdir.

¹⁹⁵ Eldem (*Osmanlı İmparatorluğu'nun...*), s. 234.

3.2. Dış Ticaret

Ülkeler arasında politik, ekonomik, taşımacılık, sigortacılık, haberleşme vb. alanlarda çok çeşitli ilişkiler mevcuttur. Ancak, bu ilişkiler arasında en canlı ve kalıcı olanlarından birisi, kendisini mal alım ve satımı şeklinde gösteren ticari ilişkilerdir. Başlangıcında sadece mal alım- satımı olarak kendisini gösteren dış ticaret, politik ve teknolojik gelişmelerin de yardımı ile ekonomik ilişkiler haline dönüşmüştür.¹⁹⁶

Dış ticaret, Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal ve iktisadi tarihinde çok münakaşa edilen bir mevzudur. İmparatorluğun iç ticareti ve Mısır, İran ve Hindistan'la olan ticareti ise tamamen ihmal edilmiştir. Halil İnalcık'a göre bunun nedeni, Avrupalı tüccar ve diplomatların İmparatorluğun batı ile ticareti hakkında çok sayıda rapora sahip olmasıdır.¹⁹⁷

Alkin'e göre, Türkiye'nin dış ticareti ile ilgili sorunları, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde belirlemeye başlamış, kapitülasyonların kabulü ve batı Avrupa ülkelerinde sanayi devrimin hızlanması ile bu sorunlar çözülemez bir görünüm almıştır.¹⁹⁸

Tanzimat'tan önce Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret politikası, ülkede mal bolluğu ve ucuzluk sağlamak amacıyla, ithalatı teşvik edici, ihracatı kısıtlayıcı bir uygulamaya dayanıyordu. İhracat bir taraftan daha yüksek oranda vergilendirilmekte, öte taraftan bazı mallara ihraç yasağı konmaktaydı.

Kapitülasyonların da desteklediği, ithalatı teşvik edici dış ticaret politikası yanında, 1838 tarihinde İngiltere ile yapılan Balta Limanı Sözleşmesi ve bunu takiben Fransa ve diğer Avrupa Ülkeleri ile yapılan benzer sözleşmeler ile Osmanlı Devleti, gümrükleri üzerindeki egemenlik hakkından vazgeçmek ve yabancılara, Osmanlı uyruklulara nazaran sayısız ayrıcalıklar tanımak suretiyle engelsiz bir dış ticaret rejimi geliştirmiştir. Böylece Osmanlı ekonomisi gelişen Avrupa sanayi için açık pazar haline gelmiştir.¹⁹⁹

Osmanlı dış ticaret istatistikleri 1878 yılından itibaren tutulmaya başlamıştır. Bu tarihten önceki verilere ulaşmak için Osmanlı kaynakları yeterli

¹⁹⁶ Erkut Onursal, "Dış Ticaretin Finansmanı", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998, s. 1.

¹⁹⁷ İnalcık (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik...*), s. 943.

¹⁹⁸ Erdoğan Alkin, *Uluslararası Ekonomik İlişkiler*, Güryay Matbaası, İstanbul, 1981, s. 221.

¹⁹⁹ Tarık Celal Güven, "Cumhuriyet'imizin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, 1998, s. 1.

gelmediğinden Pamuk, Osmanlı'nın ticaret yaptığı yabancı ülkelerin kaynaklarına başvurarak 1830 yılından sonraki dönemi içeren yeni bir döküm yapmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı dış ticareti daha önceki dönemlerde görülmemiş boyutlarda büyümüştür. Ancak dış ticaretin genişlemesinin yüzyıl boyunca aynı tempoda sürmediğini de vurgulamak gerekir.²⁰⁰

Osmanlı İmparatorluğu döneminde, dış ticaret alanında, en önemli ilişkilerin Avrupa ülkeleri ile kurulduğu görülmektedir.²⁰¹

19. yüzyıl dış ticaretini incelemeden önce, ticaret tarihine damgasını vuran, 1838 tarihinde İngiltere ile imzalanan ticaret antlaşmasına değinmek gerekiyor. Bu yüzyılda İngiltere dışında Fransa, İtalya, Rusya, İspanya, vb bir çok ülke ile ticari antlaşmalar imzalanmıştır. Ancak konunun dağılmaması açısından ve içeriği itibari ile de Osmanlı ticaret hayatını en çok etkileyen antlaşma olan 1838 tarihli Balta Limanı Ticaret Antlaşmasına değinilecektir. Ardından da ihracat ve ithalata ilişkin veriler incelenecektir.

3.2.1. 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması

16 Ağustos 1838 tarihinde İngiltere ile bir ticaret antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmayla İngiltere, kapitülasyon düzeninde sahip olmadığı ayrıcalıklar elde ediyordu.²⁰²

Gülbahar, 1838 Ticaret Antlaşması'na verilen önemin, yaygın kanaate göre, bu antlaşmayla İmparatorluğun, kitlesel üretimin avantajlarının bir sonucu olarak ucuz ve kaliteli ürünlerine pazar arayan İngiltere'nin açık pazarı haline gelmesi ile ilişkili olduğunu ifade etmektedir.²⁰³

Issawi'ye göre ise 1838 Antlaşması, I. Dünya Savaşına kadar süren Osmanlı maliye politikasının çerçevesini çizmiştir. Bütün tekelleri ortadan kaldırmış, İngiliz tüccarlara, mallarını İmparatorluğun her yerinde pazarlayabilme izni vermiş, vergileri de ithalattan %5 ve ihracattan %12 olarak belirlemiştir. Daha sonraları da diğer Avrupalı devletler antlaşmaya dahil edilmiştir.²⁰⁴ İthalattan

²⁰⁰ Pamuk (Osmanlı Ekonomisi...), s. 18.

²⁰¹ Münir Nuri Yetkin, "Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Değerlendirilmesi," *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998, s. 2.

²⁰² Akşin, Age., ss. 22-23

²⁰³ Gülbahar, Age., s. 44.

²⁰⁴ Issawi (The Economic History of the Middle East...), s. 38.

alınan %5 oranındaki vergi ödendikten sonra da, mallar memleket dahilinde serbestçe tedavül edip, diğer her türlü vergiden muaf olarak pazarlanabilecekti.²⁰⁵

1838 öncesinde yerli ve yabancı tüccarlardan İmparatorluk içinde mallarını bir yerden bir yere taşırken alınan %8 iç gümrük vergisi, bu antlaşmayla yabancılar açısından kaldırılmıştır. Yabancı tüccarların malları yurt içinde serbestçe dolaşabilirken, yerli tüccarların mallarından gümrük vergisi alınmaya devam ediyordu. Bu da yerli tüccarları, yabancılar karşısında güçsüz durumda bırakarak haksız rekabet ortamı yaratıyordu. Kurdakul'a göre, İngiliz tüccarlarına Osmanlı memleketi dahilinde ticaret serbestisi tanınması ile Ortadoğu, batı kapitalizminin açık bir pazarı haline getirilmiş oluyordu.²⁰⁶

Güran'a göre, 1838 ticaret antlaşmasının, Osmanlı üreticilerinin aleyhine sonuçlar verdiğinin anlaşılması ve hükümetin gelir ihtiyacının artmış olması nedenleriyle gümrük vergisi oranlarının ayarlanması için çeşitli teşebbüslerde bulunulduysa da, Avrupa devletleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile yeni bir antlaşma ancak 1861/1862'de imzalanabilmiştir.²⁰⁷

1861 ve 1862'de imzalanan yeni antlaşmalarla da ihracat vergileri %12'den %1'e inerken, ithalattan alınan vergiler de %5'ten %8'e yükseltildi. Zamanla da ithalat vergileri oranının %15'e çıkartıldığı görülmektedir.²⁰⁸ Bu tedbirler dış ticarete yardım etti. Fakat dahili gümrükler (diğer bir çok faktör gibi) memleket içindeki ticaretin genişlemesine engel oluyordu. Bunların çoğu 1874'te kaldırıldı. İstanbul Ticaret Odası, 1894'te en önemli hububat maddelerinin deniz yoluyla nakliyesi üzerindeki vergileri kaldırtmayı başardı. Deniz yoluyla gelip, İmparatorluğun içinde dağılan diğer mallar %8 vergiye tabi olmakta devam ettiler. 1889'da bu vergi %4'e, 1900'de %2'ye indirildi ve 1909'da tamamen kaldırıldı.²⁰⁹

Pamuk'a göre Osmanlı bürokrasisini, gümrük vergilerini bu şekilde yükseltmek için emperyalist ülkelere başka tavizler vermeye iten neden, yerli sanayii korumaya çalışmak değildi. %8, %15 gibi vergiler zaten çökmüş

²⁰⁵ Velay, Age., s. 33.

²⁰⁶ Kurdakul, Age., s. 29.

²⁰⁷ Güran, Age., s. 6.

²⁰⁸ Issawi (*The Economic History of the Middle East...*), ss. 38-39.

²⁰⁹ İnalçık (*Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik...*), s. 945.

zanaatlerin canlanması için yeterli olamazdı. İthalata uygulanan vergilerin arttırılması, hazineye ek gelir sağlamaktan öte bir amaç taşıyordu.²¹⁰

3.2.2. İhracat

Bu kısımda 1830 yılından itibaren yeniden dökümü yapılan Osmanlı ihracatına ilişkin veriler yer almaktadır.

Bu dökümlerin açıklamasını yapmadan önce, 19. yüzyıldaki Osmanlı kuruşunun İngiliz sterlini karşısındaki değerlerine göz atmak gerekiyor. Bunun için tablo 3.12 düzenlenmiştir. 1844 ve 1914 yılları arasında kur sabit kalarak 1 sterlin=110 kuruş olmuştur.²¹¹ Tablo 3.14, Osmanlı kuruşunun 14 yıldaki değer kaybının boyutlarını da göz önüne sermektedir.

Tablo 3.14: Osmanlı kuruşunun İngiliz sterlini karşısındaki değeri 1830-1844

Yıllar	1 Sterlin= Kuruş
1830	77,5
1831	84,8
1832	94,0
1833	96,9
1834	97,3
1835	101,8
1836	103,5
1837	108,8
1838	104,0
1839	104,8
1840	109,8
1841	114,5
1842	118,1
1843	110,0
1844	110,0

Kaynak: Issawi (*The Economic History of Turkey...*), ss. 329-331.

²¹⁰ Pamuk (*Osmanlı Ekonomisi...*), s. 20

²¹¹ Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, ss. 329-331.

Tablo 3.15’te, Osmanlı İmparatorluğu’nun 1830-1902 yılları arasında ihracat yaptığı ülkelerin yüzdeleri yer almaktadır. İngiltere ve Fransa’nın ihracat içindeki payları yüzyıl boyunca hemen hemen sürekli artış gösterme eğilimdedir. Avusturya ve Rusya’nın ihracat içindeki payı ise bazı yıllar hariç sürekli azalmaktadır. İngiltere ve Fransa’nın sanayileşmiş ülkeler olması dolayısı ile Osmanlı hammaddelerine duydukları ihtiyaç, ticaret antlaşmaları, vb. nedenlerle bu ülkelerin payının artış gösterdiği belirtilebilir.

Toplam ihracata bakıldığında ise 1830-32’den 1900-02’ye kadar cari fiyatlarla ortalama ihracat değerinin 3.8 milyon İngiliz sterlininden 20.3 milyon sterline çıkarak, 72 yılda tam 5.3 kat artış gösterdiği görülmektedir. İngiltere’nin Osmanlı ihracatındaki payı 1840 yılından sonra artmıştır. Bu artışta 1838 Antlaşmasının payı olduğu düşünülebilir. Avusturya’ya yapılan ihracat oranının ise İngiltere’nin tersine zamanla azaldığı görülmektedir. Genel olarak sanayileşen ülkeler, Osmanlı ihracatından artan oranlarda pay almışlardır.

Tablo 3.15: Ükelere göre ihracat 1830-1902 (yüzde paylar olarak)

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Toplam (1)	Sanayileşen Ülkeler (2)	Rusya	Diğer (3)	Cari Fiyatlarla Ortalama İhracat (milyon sterlin)
1830-32	13.3	14.3	(4)2.1	30.9	60.6	64.3	12.6	23.1	3.8
1840-42	19.8	16.6	(4)1.9	29.1	67.5	70.1	10.4	19.5	5.2
1850-52	20.1	15.8	(4)1.1	28.0	74.0	76.4	8.3	15.3	8.8
1860-62	23.5	29.9	(4)0.5	16.8	70.7	73.4	10.2	16.4	12.4
1870-72	27.2	25.3	0.4	14.3	67.2	69.4	14.7	15.9	19.4
1880-82	23.5	28.0	0.5	6.1	58.1	62.9	13.6	23.5	15.2
1890-82	25.9	24.5	4.3	5.9	50.6	(5)76.1	4.2	(5)20.7	17.9
1900-02	25.9	19.2	7.2	7.8	60.1	78.3	3.9	17.8	20.3

(1) İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya.

(2) Batı-Orta Avrupa ve Amerika.

(3) Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve İran'ı, 1890 öncesinde İtalya'yı, 1860'tan başlayarak Romanya'yı ve 1880'den başlayarak Bulgaristan'ı içermektedir.

(4) Avusturya üzerinden transit geçen Osmanlı ihracatının yüzde 80'i.

(5) İtalya ile ticaret 1890'dan başlayarak sanayileşen ülkeler içinde gösterilmektedir.

Kaynak: Pamuk (19. Yüzyılda...), s. 61.

Not: Sanayileşen Ülkeler, Rusya ve Diğer kategorisindeki ülkelerin ihracat oranları toplamı 100 olmaktadır.

Tablo 3.16’da da, ülkelere göre toplam ihracat değeri ve ihraç edilen malların toplam ihracat içindeki oranları gösterilmiştir.

İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, Amerika, İtalya ve Rusya’ya çeşitli yıllara göre yapılan ihracat tutarları ve mal grupları gösterilmiştir. Tablo incelendiğinde, Osmanlı İmparatorluğu’nun genellikle mısır, buğday, arpa, tütün, ham ipek, yün, pamuk gibi hammaddeleri ihraç ettiği gözlenmektedir. Ülkelere göre toplam ihracat tutarlarına bakıldığında da ilk sırayı İngiltere’nin ve ikinci sırayı da Fransa’nın aldığı görülmektedir. Almanya, Avusturya ve Amerika’ya yapılan toplam ihracat tutarları da zamanla artış göstermiştir. Rusya’ya yapılan ihracat tutarı da 1900’lü yıllara kadar artış göstermişken; 1900’lü yıllarda bir azalma söz konusu olmuştur.

İhraç edilen mal grupları bakımından da Osmanlı İmparatorluğu’nun sürekli olarak (halı dışında) hammadde ihraç ettiği gözlenmiştir. Sanayileşme sürecini gerçekleştiremediği için, sanayileşmiş toplumların hammadde ihtiyacını karşılamak gibi bir misyon edinmiştir.

Tablo 3.16: Ülkelere göre toplam ihracat değeri ve başlıca malların toplam ihracat içindeki payı (yüzde paylar olarak)

<u>İngiltere</u>				
<u>Mallar</u>	<u>1860-62</u>	<u>1880-82</u>	<u>1900-02</u>	
<i>Mısır</i>	17.4	3.0	5.5	
<i>Buğday</i>	9.3	2.0	1.4	
<i>Arpa</i>	7.6	2.3	22.0	
Toplam hububat	34.5	9.5	33.8	
Boya kökü	10.3	-	-	
Afyon	5.4	8.3	4.5	
Üzüm, incir ve diğer meyve	6.5	11.8	16.9	
Meşe palamudu	8.4	10.2	4.9	
Koyun ve kuzu yünü	2.5	8.3	5.3	
Keçi yünü	12.1	19.0	11.2	
Zeytinyağı	0.7	4.1	1.0	
Tütün	-	-	1.4	
Diğer	19.6	28.8	21.0	
Toplam (bin sterlin)	2.906	3.569	5.250	

<u>Fransa</u>				
<u>Mallar</u>	<u>1840-42</u>	<u>1860-62</u>	<u>1880-82</u>	<u>1900-02</u>
Ham ipek	30.4	38.6	18.3	31.1
Toplam hububat	2.3	10.9	20.0	4.0
Zeytinyağı	21.8	3.0	0.5	-
Ham yün	7.9	19.2	9.8	6.1
Yağlı tohumlar	15.7	6.2	4.9	3.7
Pamuk	5.5	6.0	1.5	1.5
Meyve	-	-	18.0	3.4
Deriler	-	-	7.8	12.3
Sebzeler	-	-	2.1	3.5
Şarap	-	-	-	5.9
Diğer	16.4	16.1	17.1	28.5
Toplam				
(bin sterlin)	855	3.693	4.258	3.880

Kaynak: Pamuk (19. Yüzyılda...), ss. 62-63 (Pamuk, ilgili ülkelerin dış ticaret istatistiklerinden yararlanarak elde etmiştir.).

Tablo 3.16 (Devam): Ülkelere göre toplam ihracat değeri ve başlıca malların toplam ihracat içindeki payı (yüzde paylar olarak)

<u>Almanya</u>			
<u>Mallar</u>	<u>1880-82</u>	<u>1890-92</u>	<u>1900-02</u>
Toplam hububat	41.4	60.9	11.4
Üzüm, incir ve diğer meyve	31.4	17.0	19.7
Meşe palamudu	-	4.6	4.7
Tütün	-	4.9	16.0
Yünlü mamülleri (halı)	-	-	3.6
Deriler	-	-	3.7
Diğer	27.2	12.6	40.9
Toplam (bin sterlin)	75	766	1.455

<u>Avusturya</u>		
<u>Mallar</u>	<u>1891-93</u>	<u>1900-02</u>
Meyve	5.0	5.8
Tütün	33.6	33.8
Deriler	14.7	10.4
Çeşitli madenler (lületaşı vb)	5.7	3.1
Meşe palamudu	4.9	9.9
Pamuk	4.2	2.6
Yün	4.0	3.8
Yünlü mamülleri (halı)	2.9	3.1
Ham ipek	5.8	4.5
Diğer	19.2	23.0
Toplam (bin sterlin)	1.179	1.589

<u>Amerika</u>		
<u>Mallar</u>	<u>1880-82</u>	<u>1900-02</u>
Afyon	22.7	8.8
Yünlü mamüller (halı vb.)	5.3	22.0
Yün	6.5	8.8
Çeşitli boya maddeleri	27.4	-
Meyve	9.0	7.9
Meyan kökü	-	11.8
Deriler	-	9.2
Tütün	-	6.6
Diğer	29.1	24.9
Toplam (bin sterlin)	278	1.600

Kaynak: Pamuk (19. Yüzyılda...), ss. 63-64 (Pamuk, ilgili ülkelerin dış ticaret istatistiklerinden yararlanarak elde etmiştir.).

Tablo 3.16 (Devam): Ülkelere göre toplam ihracat değeri ve başlıca malların toplam ihracat içindeki payı (yüzde paylar olarak)

İtalya				
Mallar	1900-02			
Ham ipek	48.2			
Tütün	2.8			
Hububat meyve, sebze	12.2			
Diğer	36.8			
Toplam (bin strelin)	1.147			

Rusya				
Mallar	1840-42	1859-61	1882-84	1900-02
Kağıt ürünleri	8.0	14.8	-	-
Meyve	24.7	20.4	17.3	16.4
Fındık, fıstık	-	-	10.0	10.7
Şarap	13.6	2.4	3.2	-
Pamuk	6.2	-	-	-
Zeytinyağı ve diğer bitkisel yağlar	12.0	8.4	11.7	6.9
Tütün	2.5	14.8	18.8	14.7
Yünlü mamuller	1.9	-	-	-
İpekli mamuller	3.5	-	-	-
Diğer	27.8	30.5	32.9	47.1
Toplam (bin Sterlin)	535	1.274	1.563	792

Mısır	
Mallar	1890-92
Meyve	9.7
Kahve	12.3
Tütün	9.7
Zeytinyağı	5.1
Kömür	5.4
Tahta, odun	5.7
Sabun	5.5
Yünlü, ipekli iplik	4.5
Diğer	42.1
Toplam (bin Sterlin)	1.731

Kaynak: Pamuk (19. Yüzyılda...), ss. 64-65 (Pamuk, ilgili ülkelerin dış ticaret istatistiklerinden yararlanarak elde etmiştir.).

3.2.3. İthalat

Bu kısımda da Osmanlı İmparatorluğu'nun ithalat eğilimlerine değinilecektir.

Tablo 3.17'de, ithalat yapılan ülkelerin payları ve ortalama toplam ithalat değeri yer almaktadır. Sanayileşen ülkelere yapılan ithalatın oranlarının diğer ülkelere oranla yüksek olduğu görülmektedir.

Genel olarak sanayileşen ülkelere yapılan ithalat yüzyıl boyunca sürekli artış göstermiştir. Özellikle İngiltere'den yapılan ithalat oranı diğer ülkelere nazaran zamanla artmıştır. İhracatta da olduğu gibi İngiltere ile yapılan 1838 Antlaşmasının bunda da bir payı olduğu düşünülebilir. Cari fiyatlarla ortalama ithalat değeri de 1830-32'de 1900-02'ye kadar 4.0 milyon sterlinden 20.3 milyon sterline yükselmiştir. Söz konusu yıllar arasında cari fiyatlarla ortalama ithalat 5,1 kat artmıştır.

Tablo 3.17: Ülkelere göre ithalat 1830-1902 (yüzde paylar olarak)

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Toplam (1)	Sanayileşen Ülkeler (2)	Rusya	Diğer (3)	Cari Fiyatlarla Ortalama İhracat (milyon sterlin)
1830-32	19.0	9.9	(4)3.1	16.9	49.1	52.7	31.3	16.0	4.0
1840-42	29.3	8.6	(4)4.6	22.1	64.6	67.3	16.5	16.2	5.7
1850-52	25.5	9.3	(4)9.7	26.2	70.7	74.6	13.6	11.8	9.5
1860-62	26.5	12.2	(4)9.5	17.2	65.4	67.5	11.5	20.9	12.9
1870-72	32.4	12.3	13.6	12.9	71.2	76.7	9.2	12.1	22.4
1880-82	45.2	11.8	2.4	11.8	71.2	74.9	9.7	15.4	15.4
1890-92	35.9	12.4	10.3	9.8	68.4	(5)77.5	9.9	(5)12.6	19.2
1900-02	29.8	10.0	9.8	14.5	64.1	78.7	10.3	11.0	20.3

(1) İngiltere, Fransa, Avusturya, Almanya.

(2) Batı-Orta Avrupa ve Amerika.

(3) Yunanistan, Sırbistan, Mısır ve İran'ı, 1890 öncesinde İtalya'yı, 1860'tan başlayarak Romanya'yı ve 1880'den başlayarak Bulgaristan'ı içermektedir.

(4) Avusturya üzerinden transit geçen Osmanlı ihracatının yüzde 80'i.

(5) İtalya ile ticaret 1890'dan başlayarak sanayileşen ülkeler içinde gösterilmektedir.

Kaynak: Pamuk (19. Yüzyılda...), s. 62.

Not: Sanayileşen Ülkeler, Rusya ve Diğer kategorisindeki ülkelerin ithalat oranları toplamaları 100 olmaktadır.

Tablo 3.18’de de, ülkelere göre toplam ithalat değerleri ve ithal edilen başlıca malların toplam ithalat içindeki payları yer almaktadır.

Ülkelerle olan toplam ithalat değerlerine bakıldığında İngiltere ile ithalatın toplam değeri 1840-42 yıllarından 1900-02 yıllarına kadar 3,7 kat artmıştır. Almanya ile ithalat değeri de 1880-82 ve 1900-02 yılları arasında 5,4 kat artış göstermiştir. Amerika’dan ise Osmanlı’nın toplam ithalat değeri diğer ülkelere oranla daha düşüktür.

İthal edilen mal gruplarına bakıldığında ise bunların tekstil ürünleri, ilaç, makine, giyim eşyası, kağıt, şeker, tuhafiye gibi mamul mallar oldukları görülmektedir.

Tablo 3.18: Ülkelere göre toplam ithalat değeri ve başlıca malların toplam ithalat içindeki payı (yüzde paylar olarak)

<u>İngiltere</u>				
Mallar	1840-42	1860-62	1880-82	1900-02
Pamuklu				
tekstil ürünleri	60.2	0.7	67.5	61.2
Pamuklu iplik	14.8	12.8	8.6	8.7
Demir-çelik mamulleri	3.1	2.8	2.7	1.7
Yünlü mamuller	1.7	3.0	3.5	5.8
Kömür	1.4	2.2	1.8	5.3
Diğer	18.8	18.5	15.9	17.3
Toplam (bin Sterlin)	1.633	3.425	6.953	6.049
<u>Almanya</u>				
Mallar	1880-82	1890-92	1900-02	
Pamuklu				
tekstil ürünleri	12.1	10.2	7.2	
Pamuklu iplik	-	4.6	-	
İpekli mamuller	7.5	5.0	3.5	
Demir-çelik mamulleri	10.9	31.4	16.1	
Yünlü mamuller	20.9	14.9	16.8	
Tuhafiye	5.3	2.7	3.9	
İlaç ve boya maddeleri	5.7	4.2	4.2	
Makine	2.8	3.6	1.8	
Bakır ürünleri	-	9.7	5.3	
Diğer	34.8	13.7	41.2	
Toplam (bin sterlin)	370	1.970	1.982	
<u>Avusturya</u>				
Mallar	1891-93	1900-02		
Şeker	17.4	31.9		
Yünlü mamuller	21.6	21.2		
Giyim eşyaları	9.1	6.0		
Pamuklu tekstil ürünleri	2.8	2.7		
Kağıt ürünleri	7.1	6.4		
Tahta ürünleri	5.2	3.9		
Demir-çelik ürünleri	2.8	3.4		
Diğer	34.0	24.5		
Toplam (bin sterlin)	1.873	2.954		

Kaynak: Pamuk (19. Yüzyılda...), s. 66 (Pamuk, ilgili ülkelerin dış ticaret istatistiklerinden yararlanarak elde etmiştir.).

Tablo 3.18 (Devam): Ülkelere göre toplam ithalat değeri ve başlıca malların toplam ithalat içindeki payı (yüzde paylar olarak)

<u>Amerika</u>				
Mallar	1880-82	1900-02		
Petrol ürünleri	60.0	-		
Silah ve cephane	30.4	-		
Pamuklu tekstil ürünleri	-	27.9		
Demir-çelik ürünleri	-	29.7		
Diğer	9.6	43.4		
Toplam (bin sterlin)	324	141		

<u>İtalya</u>	
Mallar	1900-02
Pamuklu tekstil ürünleri	30.8
İpekli mamuller	19.5
Yünlü mamuller	5.7
Pamuklu iplik	10.7
Hububat, meyve, sebze	4.6
Diğer	29.3
Toplam (bin Sterlin)	1.875

<u>Rusya</u>				
Mallar	1840-42	1859-61	1882-84	1900-02
Petrol ürünleri	-	-	-	40.2
Buğday	59.3	51.2	17.0	3.1
Toplam hububat	60.9	55.8	19.0	7.1
Şeker	-	-	-	10.1
Canlı hayvanlar	-	-	8.2	-
Demir	4.1	2.0	-	-
Tahta, kereste	-	-	3.9	-
Koyun yünü	3.9	3.7	-	-
Un	-	7.2	16.7	13.6
Havyar	-	3.1	12.0	2.2
Tereyağı	-	5.1	7.3	3.7
Ham ipek	-	8.8	-	-
Alkollü içkiler	-	-	12.9	3.4
Diğer	31.1	14.3	20.0	19.8
Toplam (bin sterlin)	918	1.484	1.376	2.087

Kaynak: Pamuk (19. Yüzyılda...), s. 67 (Pamuk, ilgili ülkelerin dış ticaret istatistiklerinden yararlanarak elde etmiştir.).

Son olarak Tablo 3.19’da da, Osmanlı dış ticaretinin 1830 yılından başlanarak 1902 yılına kadar olan toplam değerleri gösterilmiştir.

Tablo 3.19: Osmanlı dış ticareti, 1830-1900 (altın ve gümüş dışında cari fiyatlarla) milyon İngiliz sterlini

Yıl	İhracat	İthalat	Yıl	İhracat	İthalat
1830	3.7	5.3	1873	19.2	22.4
1831	3.6	4.6	1874	21.1	23.3
1832	4.2	4.9	1875	19.0	22.1
1833	4.1	4.4	1876	23.0	19.7
1834	3.9	4.5	1877	17.4	16.4
1835	4.4	5.2	1878	13.6	18.0
1836	4.4	5.7	1879	15.0	18.9
1837	4.5	4.5	1870-79	18.6	20.8
1838	4.4	6.2			
1839	4.8	5.4	1880	14.3	15.8
1830-39	4.2	5.1	1881	15.3	15.2
			1882	15.9	15.2
1840	4.7	5.2	1883	16.3	15.3
1841	5.3	5.8	1884	16.7	15.0
1842	5.5	6.0	1885	16.9	15.8
1843	5.7	6.2	1886	16.3	16.5
1844	5.7	7.5	1887	14.0	16.6
1845	6.2	7.4	1888	13.2	16.0
1846	6.2	6.5	1889	16.3	18.5
1847	7.8	8.4	1880-89	15.5	16.0
1848	5.8	7.8			
1849	6.6	8.1	1890	17.1	19.4
1840-49	6.0	6.9	1891	17.6	18.7
			1892	19.1	19.4
1850	7.8	8.9	1893	17.7	19.3
1851	8.8	8.7	1894	15.7	20.5
1852	9.8	10.8	1895	17.1	17.4
1853	9.8	11.3	1896	17.6	16.3
1854	9.3	10.7	1897	19.9	17.7
1855	9.7	19.2	1898	17.3	19.8
1856	12.5	18.4	1899	17.6	18.0
1857	10.0	12.0	1890-99	17.7	18.6
1858	9.8	11.9			
1859	10.4	10.6	1900	19.5	18.4
1850-59	9.8	12.3	1901	20.1	21.9
			1902	21.2	20.6
1860	11.1	13.7			
1861	12.2	12.0			
1862	13.7	13.1			
1863	15.8	17.5			
1864	16.7	19.9			
1865	15.6	19.4			
1866	15.5	20.4			
1867	14.9	19.8			
1868	19.7	22.8			
1869	18.9	24.0			
1860-69	15.4	18.3			
1870	17.4	22.5			
1871	20.7	21.4			
1872	20.2	23.2			

Kaynak: Pamuk (19. Yüzyılda...), s. 25.

19. yüzyıl Osmanlı ihracatı değerlendirildiğinde, toplam ihracat hacminin 19. yüzyıl boyunca sürekli artış halinde olduğu görülmektedir. (Bkz. Tablo 3.19). 1830 yılında toplam ihracat 3,7 milyon İngiliz sterlini iken, 1902 yılında 21,2 milyon sterline çıkmıştır. 19. yüzyılın, dünya genelinde bir deflasyon çağı olduğu hesaba katılmalıdır. Genel fiyatlar düzeyinin sürekli düşme eğiliminde olduğu düşünülerek, toplam ihracat miktarı sabit fiyatlarla hesaplandığında ihracat hacminin daha da fazla artmış olduğu tahmin edilebilir.

Kişi başına ihracat artışı da hesaplanabilir. 1830 ve 1902 yılları arasında toplam Osmanlı nüfusunun ortalama 19.0 milyon olduğu düşünülürse²¹², 1830'daki toplam ihracat değeri 3,7 milyon İngiliz sterlini iken kişi başına düşen ihracat tutarı 0,19 sterlindir. 1902 yılında ise toplam ihracat değeri 21,2 milyon sterlin olduğu zaman kişi başına düşen ihracat tutarı 1,12 sterlindir. Dolayısıyla söz konusu dönemde kişi başına düşen ihracat tutarı 5,9 kat artmıştır.

19. yüzyıl Osmanlı ithalatı değerlendirildiğinde de toplam ithalat tutarının dönem boyunca sürekli artış halinde olduğu görülmektedir. Tablo 3.19'a bakıldığında 1830 yılında 5.3 milyon sterlin olan toplam ithalat tutarı, 3,9 kat artarak 20.6 milyon sterlin olmuştur. Daha önce de belirtildiği gibi bu rakamlar cari fiyatlar üzerinden değerlendirilmiştir. 19. yüzyıl gibi bir deflasyon çağında cari fiyatlarla hesaplanan ithalat hacminin 3,9 kat arttığı tespit edilmiştir; ancak sabit fiyatlarla yeni bir hesaplama yapıldığı takdirde ithalat hacminin daha da fazla artmış olduğu düşünülmelidir.

Kişi başına ithalat rakamları da yine bu tablodan hesaplanabilir. Yine dönem boyunca toplam Osmanlı nüfusunun ortalama 19 milyon olduğu düşünülürse 1830 yılında kişi başına düşen toplam ithalat 0.28 sterlindir. 1902 yılında ise kişi başına düşen toplam ithalat tutarı 1.12 sterlindir. Dolayısıyla dönem boyunca kişi başına düşen ithalat tutarı 4 kat artmıştır.

Osmanlı Devleti, yüzyıl boyunca 1851, 1861, 1862, 1876, 1877, 1881, 1882, 1883, 1884, 1885, 1896, 1897, 1900 yıllarında ticaret fazlası vermiştir. Bunun dışında dış ticaret açığının sürekli var olduğu görülmektedir. Devam eden dış ticaret açıklarının finansmanının ise piyasaya sürülen tahvil ve dış borçlanmalar yoluyla giderilmiş olabileceği ifade edilebilir.

²¹² Bkz. Karpat, Eldem (**Osmanlı İmparatorluğu'nun...**), Behar.

Dış ticaret alanındaki mal grupları değerlendirildiği takdirde, Osmanlı ihracatının (halı dışında) genellikle hammaddeye dayalı olduğu, ithalatının ise mamul maddelere dayalı olduğu görülmektedir. Yükselen kapitalizmin doğası gereği, sanayileşen ülkeler hammadde kaynakları ithal ederken, mamul malları da ihraç etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nda da 19. yüzyıl boyunca sanayileşme çok yavaş olduğu için dış ticaret, bu genel eğilim doğrultusunda hareket etmiştir. Hammadde ihraç etmiş ve mamul malları ithal etmiştir.

Özellikle, dünyada petrolün kullanılmaya başladığı yıllardan sonra bu konudaki ithalat rakamları önemli boyutlara ulaşmıştır. 1880'lerde Amerika'dan yapılan ithalatın yüzde 60'ını ve 1900'lerde Rusya'dan yapılan ithalatın yüzde 40'ını petrol ürünlerinin oluşturması buna örnek gösterilebilir.

SONUÇ

Merkantilizm, 16. yüzyıldan itibaren ticaret yapan ulusların uyguladığı iktisadi bir politikadır. 19. yüzyılın başlarına kadar varlığını ve etkisini sürdüren merkantilizm, uluslararası ticaretin gelişmesini ve ticaret sermayesinin güç kazanmasını sağlamıştır. Devletin, ulusal zenginliği sağlamak ve korumak için müdahale etmesi gerektiğini savunan merkantilistlere göre, altın ve gümüş gibi madenler, siyasi ve ekonomik gücün simgesidir. Merkantilist politikalar ve sömürge sisteminin deniz aşırı ülkelerden sağladığı yararlar, Batı Avrupa ülkelerinde yoğun sermaye birikimlerine neden olmuş, sınıf bilicini geliştirmiş ve bu da sanayileşmenin lokomotifini oluşturmuştur. Sonuçta da kapitalizm, yükselen değerler silsilesinde yerini almıştır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda ise durum biraz daha farklı idi. Ticari yaşam alanı, lonca birliklerinin denetim ve kontrolü altındaydı. Lonca birlikleri bir çeşit esnaf birliği olarak ifade edilebilir. Her türlü üretim, satış/pazarlama usulleri belirli kurallarla şekillendirilirdi. Lonca birlikleri içerisinde usta-çırak ilişkileri mevcuttu ve aradaki geçişler sıkı kontrollerle sağlanırdı. Loncalar bir nevi eğitim işlevi de görüyordu aslında; bu sistemde üyelere ticari hayatın kuralları öğretiliyordu. Devlet, lonca teşkilatlarının çok fazla büyüyüp gelişmesine izin vermemektedir. Belki de merkezi yönetime, sınırlayıcı bir tehdit unsuru olarak görünmüş olabileceği için bu yola başvurulmuş olabilir.

Devletin piyasa mekanizmaları üzerinde oldukça sıkı bir denetim yetkisi vardı. Bu denetim, narh sistemi aracılığı ile de sağlanıyordu. Lonca sistemi ve narh usulü piyasayı kontrol altında tutmanın iyi bir yolu olarak görülmüştür. Diğer yandan tüccar ve sarraflar lonca sistemine dahil edilmemiştir. Bu kesim, daha çok Osmanlı şehirleri arası ve uluslararası ticari faaliyetlerde bulunuyordu. Kural olarak da, tüccar ve sarraflardan çok fazla zenginleşen olursa devlet, müsadere sistemiyle bu kişilerin mallarına el koyardı. Sermaye birikimi bu yolla önlenmiş oluyordu. Kimsenin Padişah ve sadrazamdan daha zengin olmasına izin verilmezdi.

Toplumda özel mülkiyete de yer verilmemiştir. Toprak tamamıyla devlete ait olup; tımar sistemi ile yalnızca kullanım hakkı reayaya tanınmıştır. Bu vesileyle devlet, hem hazinenin en önemli gelir kaynaklarından olan verginin toplanması işini hem de asker toplama işini garantiye almış oluyordu.

Devlet, bir fetih politikası üzerine kuluydu ve sürekli savaş halinde bulunuyordu. Yetişkin Müslüman erkeklerin çok büyük bir kısmı askerlikle uğraşmış ve bu da sermaye hareketlerinin çok hareketli ve yoğun olmasına engel olmuştur. Ticaret yaşamı, çoğunlukla gayrimüslimlerin elindeydi. Bu da zamanla zenginleşen gayrimüslimlerin, İmparatorluktan 19. yüzyılda ayrılmalarına bir vesile olmuştur.

Bu gibi uygulamalar, Osmanlı toplumunda, yoğun sermaye birikimini engellemiş, dolayısıyla da kapitalizmin gerektirdiği sınıflar arası mücadele bilinci ve dolayısıyla burjuvazi hiç oluşamamış, özel mülkiyet tımar sistemi ile engellenmiştir. Sermaye birikimi, özel mülkiyet ve burjuva sınıfı da sanayileşmenin lokomotifi olduğu için, Osmanlı Devleti, sanayileşme sürecine girememiştir.

19.yüzyılda ise batıda merkantilist politikalar yerini, serbest ticaret ilkesi olan “laissez faire“e bırakmıştır. Liberal düzenlemeler gündeme oturmuştur. Sanayileşme sürecini hızla gerçekleştiren İngiltere ve Fransa gibi Batı Avrupa ülkeleri, seri halde ürettikleri/üretecekleri ucuz ve kaliteli mallara Ortadoğu ve Asya ülkelerinde pazar ve hammadde arayışına başlamışlardır. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu bu bakımdan kaçırılmaz bir fırsat olarak görülmüştür. Osmanlı'nın içinde bulunduğu siyasi ve ekonomik kriz aslında bu ortamı yaratmıştır. Geniş bir coğrafi alana dağılmış İmparatorluk, hızla toprak kaybediyor, batının da etkisiyle ulusçuluk akımları buna zemin hazırlıyordu.

Sürekli devam eden toprak kayıpları, bu topraklarda yaşayan insanlardan elde edilen gelir kaynaklarını da böylelikle kesmiş oluyordu. 19. yüzyıl, Osmanlı için tam bir savaş ekonomisi çağı olmuştur. Savaş ve isyanlar, muazzam bir gelir kaybına yol açmış, bu da devletin toparlanmasını engellemiştir. Tımar sisteminin yavaş yavaş çözülmeye başlaması, uygulanma imkanı olmasa da Sened-i İttifak

gibi düzenlemelerle ayanlarla, merkezi otoriteyi paylaşma imkanlarının gündeme getirilmesi, ülke içi isyanlar, uzun süren savaşlar, paranın sürekli değer kaybetmesi, hemen hemen her parasal sıkıntı durumunda tağşiş/değerden düşürme uygulamasına gidilmesi gibi olaylar Osmanlı'yı sona doğru hazırlıyordu. Yüzyılın ortalarında dış borçlanma yoluna gidilmesi de sona yaklaştıran en önemli nedenlerden biri olarak görülmektedir.

19. yüzyılda, merkez ülkelerden çevre ülkelere “çevreleşme” süreci altında yoğun sermaye akımları izlenmiştir. Bu sermaye akımları, Osmanlı'da üretimi arttırmak/teşvik etmekten ziyade demiryolları, bankacılık, belediye hizmetleri, madencilik gibi altyapı yatırımlarına yönelmiştir. Özellikle demiryolları yabancılar için kaçırılmayacak bir fırsat olmuştur. Bu yolla Avrupalılar, hem kendi vatandaşlarına yapım süreçlerinde iş imkanı sağlamış; hem de ticari mallarını ülke içindeki uzak mesafelere rahatça götürme imkanı bulmuşlardır.

Kapitalizm, uluslararası ticaret arenasında yeni bir ihtisaslaşma süreci başlatmıştır. Bu yapılanmadan Osmanlı da nasibini almış, Avrupa kökenli sanayi ürünlerinin ithalatına ve sanayileşmesini hızla sürdüren ülkelere hammadde ihracına yönelik bir politik sahada kendini bulmuştur

Sanayileşmesini tamamlayan merkez ülkelerine, pazar ve hammadde sağlayıcı konumuna düşen Osmanlı Devleti dış ticareti de doğal olarak bu doğrultuda bir süreç izledi. Bu dış ticaret yapısıyla İmparatorluğun, ekonomik açıdan dönemin az gelişmiş ülkeleri kategorisinde yer aldığı ifade edilebilir. Sanayileşmemesinin getirdiği bu şartlarda, özellikle 1838 antlaşması gibi imtiyazlarla, gümrük duvarları Osmanlı tüccarları ve sanayisi aleyhine sonuçlar doğurmuştur. .

Oldukça düşük miktarda olan milli sermayenin de ancak yüzyılın sonuna doğru piyasaya girmeye başladığı görülmüştür. Ülkenin gelir kaynaklarının yüzde 60'ı gibi bir oranı, yüksek faizli dış borç ödemelerine ve askeri harcamalara kaydırılmış olduğu için, yatırıma pay ayrılması pek mümkün olmuyordu. Zaten, az ve yetersiz olan sermaye birikimi ile de Avrupa standartlarında bir

endüstrileşme süreci yakalamak, atıl haldeki ekonomiyi hızla kalkındırmak mümkün olmamıştır.

KAYNAKLAR

- Active Araştırma Grubu. “Dış Borç Bulma ve Banka Kurma Girişimleri”, *Active Dergisi*, Sayı: 16, Yıl: 2001.
- Açba, Sait. **Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, No: 1, Afyon, 1995.
- Akçura, Yusuf. **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Devri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1985.
- Akdağ, Mustafa. **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1979, Cilt: 2.
- Aklan, Nejla Adanur. “Dış Borçlanma, Gelişmekte Olan Ülkeler İçin Etkin Bir Finansman Yöntemi midir?”, *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998.
- Alkin, Erdoğan. **Uluslararası Ekonomik İlişkiler**, İstanbul, Güryay Matbaası, 1981.
- Akşin, Sina. **Ana Çizgileriyle Türkiye’nin Yakın Tarihi**, Ankara, İmaj Yayınevi, 1998.
- Armaoğlu, Fahir H.. **Siyasi Tarih 1789-1960**, Ankara, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973.
- Avcıoğlu, Doğan. **Türkiye’nin Düzeni**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1969.
- Behar, Cem. **Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003.
- Berkes, Niyazi. **100 Soruda Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 1972, Cilt: 1.
- Bismarck, Otto von. **Düşünceler ve Hatıralar**, Cilt: 1, Çev.: Nijad Akipek, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1952.
- Bismarck, Otto von. **Düşünceler ve Hatıralar**, Cilt: 2, Çev.: Nijad Akipek, İstanbul, Maarif Basımevi, 1954.
- Boratav, Korkut. **Türkiye İktisat Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1998.

- Cem, İsmail. **Türkiye’de Geri Kalmışlığın Tarihi**, İstanbul, Cem Yayınevi, 1970.
- Cezar, Yavuz. **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1986.
- Çakır, Coşkun. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul, Küre Yayınları, 2001.
- Çadircı, Musa. **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapıları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Dinler, Zeynel. **İktisata Giriş**, Bursa, Ekin Kitabevi Yayınları, 2004.
- Doğruel, Fatma ve Doğruel, Suut. **Türkiye’de Enflasyonun Tarihi**, Ankara, Bileşim Matbaası, 2005.
- Eldem, Eldem. **135 Yıllık Bir Hazine Osmanlı Bankası Arşivinde Tarihten İzler**, İstanbul, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1997.
- Eldem, Vedat. **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomisi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Eldem, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğu’nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Engelhardt. **Tanzimat**, Çev: Ayda Düz, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1976.
- Ergin, Berrin. “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne Emeğin Serüveni”, *TİSK Akademi*, 2007, Cilt: 2, Sayı: 4.
- Giddens, Anthony. **Siyaset, Sosyoloji ve Toplumsal Teori**, Çev: Tuncay Bircan, İstanbul, Metis Yayınları, 2000.
- Gülbahar, Ali Necip Kartal. **Türkiye’de İç Pazarın Açılma Süreci ve Çarlık Rusyası İle Bir Karşılaştırma**, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2003.
- Güran, Tevfik. **Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918**, Ankara, DİE, 2003.
- Güven, Tarık Celal. “Cumhuriyet’imizin 75. Yıldönümünde Dış Ticaretimizin Geçmişi ve Bugünü”, *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998, s. 1.
- Hammer, Joseph Von. **Osmanlı Tarihi**, Çev: Mehmet Ata, Bugünkü Dile Özetleyen: Abdülkadir Karahan, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1990, Cilt: 2.

<http://ekutup.dpt.gov.tr/bilim/yucelih/biltek04.pdf> (SET: 10.04.2008).

<http://www.iab.gov.tr/turkish/veri03.php#veri0302> (SET: 26.03.2008).

<http://www.osmanli.org.tr/yazi-4-299.html> (SET: 05.04.2008).

<http://www.tcmb.gov.tr> (SET: 26.03.2008).

Issawi, Charles. **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, Chicago, The University of Chicago Press, 1966.

Issawi, Charles. **The Economic History of Turkey 1800-1914**, Chicago, The University of Chicago Press, 1980.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1500-1914**, İstanbul, Eren Yayınları, 2006, Cilt: 2.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi Üzerine Arşiv Çalışmaları, İncelemeler**, İstanbul, Eren Yayınları, 1996.

Karal, Enver Ziya. **Selim III'ün Hat-tı Hümayunları**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.

Karamursal, Ziya. **Osmanlı Mali Tarihi Hakkında Tetkikler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.

Karpat, Kemal. **Osmanlı Nüfusu 1830-1914 Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

Kasaba, Reşat. **Dünya, İmparatorluk ve Toplum**, İstanbul, Kitap Yayınevi, 2005.

Kazıcı, Ziya. **Osmanlı'da Vergi Sistemi**, İstanbul, Bilge Yayıncılık, 2005.

Kazgan, Gülten. **İktisadi Düşünce veya Politik İktisadın Evrimi**, İstanbul, Bilgi Yayınevi, 1974.

Kazgan, Haydar. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, İstanbul, Creative Yayıncılık, 1997.

Kazgan, Haydar ve Diğerleri. **Osmanlı'dan Günümüze Türk Finans Tarihi**, İstanbul, Creative Yayıncılık, 1999, Cilt: 1.

Kurdakul, Necdet. **Osmanlı Devleti'nde Ticaret Antlaşmaları ve Kapitülasyonlar**, İstanbul, Döler Neşriyat, 1981.

Lamartine, A. de. **Düşerken (Türkiye Tarihi)**, Haz: M. R. Uzmen, Cilt: 7, Tercüman Yayınları.

- Maillet, Jean. **18. Yüzyıldan Bugüne İktisadi Olayların Evrimi**, Çev: Ertuğrul Tokdemir, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1983.
- Mr. Foster ve Lord Hobard. **Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları 1861-1892**, Der: Nezih Varcan, Ankara, Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayınları, 2000.
- Onursal, Erkut. “Dış Ticaretin Finansmanı”, *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998.
- Onursal, Erkut. Erkut Onursal, “Dünden Bugüne Gümrük Mevzuatı”, *Dış Ticaret Dergisi*, Sayı:17, Nisan 2000.
- Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006.
- Ortaylı, İlber. **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, İstanbul, Alkım Yayınevi, 2006.
- Ortaylı, İlber. **Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri 1840-1880**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2000.
- Ökçün, A. Gündüz. **İktisat Tarihi Yazıları**, Ankara, Sermaye Piyasası Kurulu, 1997.
- Öngen, Tülin. **Prometheus'un Sönmeyen Ateşi**, İstanbul, Alan Yayıncılık, 1996.
- Özcan, H. Avni. “Dünden Bugüne Dış Ticaretimizdeki Gelişmeler”, *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998.
- Özçelik, Meltem ve Yadigar, Bahadır. “Dünü, Bugünü ve Geleceği ile Serbest Bölgelerimiz”, *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998.
- Pamuk, Şevket. **İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler 1469-1998**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 2001.
- Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi 1820-1913**, Ankara, Yurt Yayınevi, 1984.
- Pamuk, Şevket. **19. Yüzyılda Osmanlı Dış Ticareti**, Ankara, Devlet İstatistik Enstitüsü, 2003.
- Rasim, Ahmet. **Osmanlı İmparatorluğu’nun Reform Çabaları İçinde Batış Evreleri**, Haz.: H. V. Velidedeoğlu, İstanbul, Çağdaş Yayınları, 1987.
- Sahillioğlu, Halil. **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, 1989.

- Sayar, Ahmed Güner. **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, İstanbul, Der Yayınları, 1986.
- Senior, N. W. **A Journal Kept in Turkey and Greece**, London, 1859.
- Şener, Abdüllatif. **Sona Doğru Osmanlı**, Ankara, Birleşik Yayınevi, 2007.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, Dergah Yayınları, İstanbul, 1985.
- Tabakoğlu, Ahmet. **Türk İktisat Tarihi**, İstanbul, Dergah Yayınları, 2000.
- Timur, Taner. **Osmanlı Çalışmaları İlk Feodalizmden Yarı Sömürge Ekonomisine**, Ankara, İmge Kitabevi, 1998.
- Touraine, Alain. **Modernliğin Eleştirisi**, Çev: Hülya Tufan, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- Ünal, Tahsin. **Türk Siyasi Tarihi**, İstanbul, Kutluğ Yayınları, 1974.
- Ünsal, Erdal. **Makro İktisat**, Ankara, İmaj Yayıncılık, 2000.
- Velay, A. Du. **Türkiye Maliye Tarihi**, Der: Maliye Tetkik Kurulu, Damga Matbaası, 1978.
- Wallerstein, Immanuel. **Liberalizmden Sonra**, İstanbul, Metis Yayınları, 2003.
- Weber, Max. **General Economic History**, Translated by: Frank H. Knight, United States of America, Transactions Publishers, 2002.
- Weber, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Çev: Zeynep Gürata, Ankara, Ayraç Yayınevi, 1999.
- Yetkin, Münir Nuri. “Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihsel Gelişimi ve Değerlendirilmesi,” *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı, Ekim 1998.
- Yılmaz, Binhan Elif, “Osmanlı İmparatorluğu’nu Dış Borçlanmaya İten Nedenler ve İlk Dış Borç”, *Akdeniz Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı: 4, Yıl: 2002.
- Zürcher, Erik Jan. **Modernleşen Türkiye’nin Tarihi**, Çev: Yasemin Saner Gönen, İstanbul, İletişim Yayınları, 1993,

ÖZGEÇMİŞ

1983 yılında Ankara’da doğdu. İlkokula İsveç’te başladı ve Ankara’da devam ederek ortaokul ve lise eğitimini de aynı şehirde tamamladı. 2000 yılında Ankara Kocatepe Mimar Kemal Lisesi’nden mezun oldu. Aynı yıl girdiği Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Kamu Yönetimi Bölümü’nden ise 2004 yılında mezun oldu. 2005 yılının Nisan ayında, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Erzurum Şubesi’nde çalışma hayatına başlamıştır. 2006 yılının Eylül ayında, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı İktisadi Gelişme ve Uluslararası İktisat Bilim Dalı’nda yüksek lisans eğitimine başlamıştır.